

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ
ВАСИЛЬ МАРКУСЬ

ДВІ
УКРАЇНСЬКІ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В-ВО ПРОЛОГ

СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч. XI

Володимир Кубійович

Василь Маркусь

**ДВІ УКРАЇНСЬКІ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

diasporiana.org.ua

Видавництво — ПРОЛОГ — 1961

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ

PROLOG, INC.

875 West End Ave., New York 25, N. Y.

ВСТУПНЕ СЛОВО

У першій половині 1961 року вийшов з друку у Мюнхені (Німеччина) 15 зошит «Енциклопедії Українознавства», а тим самим читач отримав закінчені три томи цього чи не найбільшого культурного твору української еміграції повоєнних років. Видавши три томи словникової енциклопедії, редакція і видавництво виконали половину запланованої праці, що її здійснюють в рамках Наукового Товариства ім. Шевченка українські учені за кордоном.

Майже одночасно з цим прибув за кордон третій том «Української Радянської Енциклопедії», що її редагує в Києві Академія Наук УРСР. Це тільки приблизно одна п'ята із запланованого шістнадцяти томового видання першої української енциклопедії в УРСР.

Не зважаючи на те, що еміграційна енциклопедія за своїм спеціалізованим українознавчим характером відмінна від загальної радянської енциклопедії, та незалежно від того, що перша охоплює літери А-К, а друга лише А-Г, обидва видання можуть бути обговорені та оцінені паралельно. Та-

ке порівняння й критичне обговорення обидвох видань є на часі й пекучо потрібне для українців на батьківщині та поза її межами. Бож із цих двох культурних починів можна багато довідатись: який рівень і вклад в українську культуру учених за кордоном та в умовах радянської дійсності України, як розуміють українське минуле і сучасне вільні українці і яке розуміння чи пояснення цих речей накладає українським людям комуністичний режим в УРСР. Якщо еміграційна «Енциклопедія Українознавства» є здобутком вільних українців і сумлінням вільної науки, то «Українська Радянська Енциклопедія» є висловом сучасної політики партії і московського керівництва супроти невільної України.

Видавництво «Пролог» пропонує читачам на Україні і поза нею книгу «Дві українські енциклопедії», яка подає огляд дотеперішніх томів еміграційної і радянської енциклопедії, зокрема критично розглядає київську УРЕ. Автори книги — проф. Володимир Кубійович і д-р Василь Маркусь мають відношення до енциклопедичної справи. Перший є головним редактором «Енциклопедії Українознавства», а другий членом її редакційної колегії. Вони компетентно аналізують і оцінюють твір київської Академії наук, конфронтуючи його із власною працею і твором учених на еміграції — «Енциклопедією Українознавства». В протизвагу до кількох лайливих заміток офіційних критиків в УРСР стосовно еміграційної енциклопедії, вони дають ґрунтовний огляд, вичерпну оцінку і об'єктивні коментарі до київської енциклопедії. В додатку передруковано

кільканадцять газет-статтей із «ЕУ 2» (повністю або істотні частини з них), яких бракує чи вони фальшиво потрактовані в УРЕ.

Ми тільки могли б побажати, щоб з такою повагою і об'єктивно-критичним підходом підійшли радянські критики до культурних починів еміграції, зокрема ж до її видатного твору — «Енциклопедії Українознавства».

Видавництво «Пролог»

ТРИ ТОМИ СЛОВНИКОВОЇ ЧАСТИНИ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА»

Поява половини запланованого великого твору, яким є книга знання — «Енциклопедія Українознавства», є доброю нагодою кинути оком на пройдений уже шлях, підвести баянс досі зробленого й порівняти первісні пляни з їхньою реалізацією. Не зле буде також пригадати умови праці над ЕУ*), звернути увагу на недоліки цього діла, подати плян праці на майбутнє. Пригадаймо історію ЕУ, історію, яка має за собою вже 13 років.

До генези «Енциклопедії Українознавства»

Працю на ЕУ розпочато незабаром після відновлення діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка, себто на початку 1948 року. В середині наступного року появилася її перший зошит, а в травні 1952 року був закінчений друк першої, загальної частини ЕУ (ЕУ 1). Після зрілого продумання, устій-

*) В дальшому вживатимемо скорочення: ЕУ — «Енциклопедія Українознавства»; ЕУ 1 — перша загальна частина ЕУ; ЕУ 2 — друга словникова або гаслова частина ЕУ; УРЕ «Українська Радянська Енциклопедія».

нено характер ЕУ: це мала бути не загальна українська енциклопедія, але виключно енциклопедія українознавства і мала складатися з двох частин: першої загальної — своєрідного підручника українознавства в найширшому розумінні цього слова, і другої, спеціальної, яка є енциклопедичним словником всього українознавчого матеріалу, що подається в алфавітному порядку.

«Енциклопедія Українознавства» має виконати три завдання: поперше, це є підставовий довідник українознавства для двомільйонної маси українців й осіб українського походження, які живуть в діаспорі за межами СРСР та його сателітів. Подруге, це має бути джерело знання про Україну й український народ для чужинців; зокрема цю роль виконуватимуть пляновані чужомовні видання ЕУ. Потретє, й може найважливіше — ЕУ має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують все, що становить суть українства. Щоправда, ЕУ попадає нині лише вийнятковно до рук наших земляків на батьківщині, але працюємо з вірою, що завтра може бути інакше... «Енциклопедія Українознавства» мала бути також в деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостатньо й переважно фальшиво представляє все, що є українське. Крім того, поява ЕУ змусила більшовиків приступити до опрацювання 16-томової загальної енциклопедії українською мовою — «Української Радянської Енцикло-

педії» (УРЕ), що своєю чергою не залишиться без впливу на дальшу долю ЕУ.

Перша частина ЕУ постала в нелегких умовах еміграції, в знищеній тоді Німеччині, при обмеженій лише можливості користуватися бібліотеками й архівами з українознавчим матеріалом, коли перевірка ряду фактів становила великі труднощі. Однак, працю над ЕУ полегшувала обставина, що майже всі редактори й співробітники жили в Німеччині, і то навіть в самому тодішньому центрі української еміграції — в Мюнхені або недалеко від нього. ЕУ 1 опрацьовано й видано за відносно короткий час (4 роки). На це вплинуло й згадане вище, так би мовити, корисне географічне розміщення наших співробітників і те, що ми хотіли швидко дати українській еміграції суму знання про Україну тоді, коли відчувався повний брак довідників з ділянки українознавства. Тепер, по роках, можна сказати й про іншу причину: ми розпочали нашу працю над ЕУ в Німеччині, під час «холодної війни», коли зовнішні обставини могли кожної хвилини перервати нашу роботу. Тож ми хотіли якнайскорше видати першу частину ЕУ, що становить замкнене ціле.

ЕУ 1 (1230 сторінок друку) видана накладом 3 000 примірників, який розійшовся впродовж 7-8 років після появи 3 тому і тепер весь її наклад вичерпаний. Хоч це є і далі найкращий довідник українознавства, все ж таки він вимагає нині вже доповнень. ЕУ 1 відзеркалює стан з кінця 1940-их рр., часто навіть довоєнний. Тим часом не лише минуло один чи два десятки років, але появилися нові

матеріали також до давніших часів. Одним словом, наша ЕУ 1 є вже застарілою і виникає потреба її перевидати. Але до реалізації цієї справи можна взятися щойно після закінчення праці над ЕУ 2.

Від ЕУ 1 до ЕУ 2

Останні зошити першої частини ЕУ вийшли вже під час відпливу її співробітників з Німеччини і розпорошення їх по всьому світу, зокрема в США і Канаді. Другу частину ЕУ довелося опрацьовувати в зовсім інших умовах, у часи цілковитого розпорошення української еміграції й українських науковців. Осідком головної редакції в цій стадії є місто Сарсель під Парижем, в якому вона саме 10 років тому поселилася, в будинку Наукового Товариства ім. Шевченка.

Друга, гаслова частина ЕУ є частково доповненням, поглибленням і деталізуванням інформацій, поданих в першій загальній частині. Порівняно з першою частиною вона має такі відмінності:

1) Подає деякі інформації, що їх редакція через брак місця не могла подати в першій. Сюди належать деякі спеціальні огляди, як нумізматики України (стаття «Гроші»), філателістика, геральдика, місцеве господарство тощо. Далі статті про розвиток поодиноких наук на Україні, зокрема природничих; до таких статей належать в перших трьох томах ЕУ 2: «Антропология на Україні», «Археологічні дослідження на Україні», «Богословіє», «Ботаніка», «Ветеринарія», «Географія», «Геологія», «Граматика».

ка», «Економічна наука», «Зоологія» й ін. Багато місця присвячено українській діаспорі в різних країнах. Статті: «Зелений Клин» (12 стор.), «З'єднані Держави Північної Америки» (18 стор.), «Канада» (16 стор.) належать до найбільших в ЕУ 2; з інших виділимо такі, як «Австрія», «Австралія», «Аргентина», «Бачка», «Бельгія», «Бразилія», «Великобританія» та ін. Про українські колонії у великих містах Заходу згадано в таких статтях, як «Берлін», «Варшава», «Відень», «Вінніпег» й ін.

2) В першій частині ЕУ інформації з різних ділянок українознавства подані у відношенні до всієї території України; в другій частині є регіональний підхід, себто тут подані відомості з географії, природи, історії, етнографії, культури та народного господарства поодиноких земель України. Звичайно в першій частині матеріал розбитий на різні тематичні ділянки, в другій частині матеріал з різних ділянок об'єднаний при характеристиці поодиноких географічно-історичних районів України. Як приклад малих монографій про поодинокі краї або географічні об'єкти України можна подати статті: «Басарабія» (3 стор.), «Волинь» (6,5 стор.), «Дніпро» (8 стор.), «Донецький басейн» (11 стор.), «Закарпаття» (12 стор.), «Київ» (17 стор.), «Крим» й ін.; всі вони дають насамперед нарис природи, історії й народного господарства даного району. Знову ж в статтях про такі краї, як Галичина або Буковина, про які було багато відомостей в ЕУ 1, — посилаємо читача ЕУ 2 переважно за інформаціями до першої частини.

3) Друга частина ЕУ об'єднує й поширює відомо-

сті з першої частини, характеризуючи цей самий предмет з різних поглядів. Так, наприклад, в статті «Міста» знайдемо інформації про міста України з погляду географічного, історичного, правничого, економічного, культурного. В статті «Жінки» знаходимо характеристику українського жіноцтва з погляду історичного, правничого, соціологічного й демографічного, при чому частину інформацій про жіноцтво даємо в окремій статті «Жіночий рух».

4) В другій частині ЕУ подаємо такий детальний матеріал, як тисячі біографічних і географічних гасел, сотні заміток, присвячених поодиноким історичним, політичним, правничим, культурним об'єктам тощо.

5) Маючи на оці численних читачів, що першої частини ЕУ не придбали, словникова частина має характер самостійного твору. Тож, не повторюючи, зрозуміла річ, оглядів з першої частини, ми замінюємо їх або короткими статтями, або, в ряді випадків, великими хронологічними таблицями з відповідними коментарями, які дають чіткий перегляд явища (так, у формі таблиці представлені в перших трьох томах ЕУ 2 — «Археологія», «Історія війська», «Географія» й «Історія України»).

6) З уваги на те, що ЕУ виходить на еміграції, подаємо в ній детальніші інформації про українську еміграцію та про зв'язки різних народів і країн з Україною. Цим останнім проблемам присвячені, крім згаданих вже статей — «Австралія», «Бельгія», «Великобританія», такі, як «Білорусь», «Вірмени», «Греки», «Грузія», «Донщина» (Дон), «Жиди» (10 стор.) і т. д.

7) Друга частина ЕУ виходить за кілька років після появи першої і тому, очевидна річ, доповнює події, представлені там, новим матеріалом.

Обмежені місцем, ми брали до уваги ту обставину, що природничі, медичні, точні й технічні науки на Україні розвиваються в незрівняно кращих умовах, ніж гуманістичні, та що інформації з цих ділянок представлені в СРСР назагал вірно. Натомість відомості з української історії, історії церкви, культури, а частково і з народного господарства, інформації про українську еміграцію появляються в СРСР у тенденційному перекрученні або зовсім не появляються. З тих причин відомості про природу України подаємо скорше як підставу для зрозуміння її господарства й історії, натомість докладніше інформуємо про факти з тих ділянок минулого й сучасного України, які в СРСР представлені невірно. Тому зрозуміле, що ЕУ присвячує багато місця подіям з українських визвольних змагань, що вона намагається рятувати від забуття імена тих діячів давнього і недавнього минулого України, яких нині в УРСР свідомо намагаються промовчуванням пустити в забуття.

Процес праці над ЕУ 2

Умови праці над «Енциклопедією Українознавства» далекі від ідеальних. Щоправда, редакція має тепер вигідніший верстат праці, ніж це було в Мюнхені — будинок Наукового Товариства ім. Шевченка, бібліотеку, в якій є майже всі підставові

праці з ділянки українознавства, досить багатий пресовий архів, архів світлин, картографічну збірку, але працю сповільнює і утруднює розкинення наших співробітників і редакторів по світу.

Коли перша частина ЕУ містила більші чи менші статті сотні авторів, скупчених у Мюнхені й Баварії, то в другій співпрацює більше ніж 200 науковців і фахівців, таке саме число осіб дає нам додаткові інформації, ілюстративний матеріал, рецензії, але всі вони розкидані по чотирьох континентах. Це все вимагає складної і чіткої праці головної редакції в Сарселі.

Першим етапом роботи над другою частиною ЕУ було створення картотеки гасел, що мали бути згодом опрацьовані. Ця картотека поставала одночасно в двох видах — за абеткою і за змістом з розподілом на десятки груп, підгруп і т. д. Джерелом для укладання цієї картотеки були українознавчі гасла «Української Загальної Енциклопедії», відповідні гасла російських, советських і польських енциклопедій, матеріали першої частини ЕУ, ряд основних підручників українознавства, всі приступні нам важливіші журнали, що виходили в період між двома світовими війнами, окремі комплекти газет, наприклад, найціннішого українського щоденника «Діло» у Львові з 1930-их рр., періодична преса з часів другої світової війни, зокрема щоденник «Краківські Вісті», та повоснні важливіші радянські видання і всі еміграційні. Поступово наша картотека українознавчих гасел збільшилася до 20 000 (в «Українській Загальній Енциклопедії» їх було 7 000). В першій стадії роботи ці 20 000 гасел по-

ділено за розміром, себто визначено скільки рядків друку маємо присвятити кожному з них з розрахунком, щоб вмістити цілість на 2 000 сторінок. Очевидно, при остаточному складенні каталога гасел і при розподілі їх за величиною потрібна була допомога фахівців, — здебільша це були редактори поодиноких груп гасел. На гаслах-картках позначено джерела, на підставі яких буде опрацьований їх зміст, часто додаються і виписки з цих джерел, і, таким чином, картковий каталог поступово перетворюється на збірку, хоч не повну, сирих матеріалів для остаточного опрацювання гасел. Картковий каталог постійно доповнюємо і далі реєструємо нові явища й факти, що дозволить нам відносно легко опрацювати після закінчення основного видання 7 том — «Доповнення».

Після такої підготовчої праці, що тривала понад два роки, ми приступили до другого етапу — остаточного опрацювання гасел. Ця праця, яка триває дев'ять років, натрапляє на великі труднощі через згадане вище розпорошення наших співробітників і редакторів поодиноких ділянок енциклопедії, нечисленний склад постійних працівників редакційного бюро в Сарселі і брак міцної фінансової бази. Наші співробітники і редактори не лише розпорошені, але чимало з них працюють не за своїм фахом, вони не мають усіх потрібних джерел-матеріалів, зокрема якщо йдеться про найновіші події на Україні. Тому лише зрідка дістаємо від них статті і групи менших гасел у формі майже готовій чи готовій до друку.

Переважно до головної редакції цей мате-

ріял приходять у формі напівсирій, який ще треба доповнити, зокрема перевірити ряд фактів і доповнити їх. Для того раз-у-раз доводиться провадити розшуки в своїй, паризьких чи інших бібліотеках, за допомогою кореспонденції і преси. Звідси походить безнастанне листування, кількакратне пересилання матеріалів до співробітників і редакторів і кількаразове їх перероблення, доки доходить до остаточного їх оформлення. Деякі статті, наприклад, про історію української еміграції в деяких країнах, про яку немає опрацювань, треба було часто слати для доповнення й на рецензії іноді десяткові знавців місцевих умов і кількакратно їх переробляти (зокрема статті «З'єднані Держави Північної Америки», «Канада»). Під деякими статтями знаходимо не підпис авторів, а літери Р. М. (редакційний матеріал); це статті, для яких ми переважно не могли знайти авторів і які опрацьовані, чи скорше зрадаговані, головною редакцією на підставі різних матеріалів і присланих зауваг.

Ускладнення в праці над «Енциклопедією Українознавства» спричинені змінами в складі наших співробітників, а ще більше редакторів поодиноких ділянок. Багато авторів відійшло від нас навіки, в першій мірі незабутній проф. Микола Глобенко-Оглоблин, заступник головного редактора, літературний редактор і редактор та здебільша автор гасел з ділянки літератури; його смерть була важким ударом для нашої праці й захитала наше діло. Відійшли від нас такі історики: Борис Крупницький, Ілько Борщак, Олександр Шульгин, молодий багатонадійний Павло Грицак, Микола Ко-

валевський, нещодавно покинув нас економіст Микола Васильїв... З роками зменшуються наші сили і працездатність... Втрати, які ми понесли, виповнюють, хоч частково, нові молоді науковці, зокрема в ділянках народне господарство й історія. Значніші зміни, ніж серед авторів, зустрічаємо серед редакторів поодиноких ділянок енциклопедії, і їх сучасний стан дуже змінився від початку нашої праці, супроти зазначеного на обкладинках перших зошитів ЕУ. Тут місце особливо підкреслити жертовність і посвяту редакторів і співробітників ЕУ, які, попри перевантаження працею і часто важкі побутові умови життя, дають свою, до речі, безкоштовну працю для ЕУ 2, і то впродовж років. Свою появу ЕУ, наше спільне діло, завдячує, з одного боку, сназі й посвяті наших науковців на еміграції, з другого — позитивному ставленню української спільноти в діяспорі, яка взяла на себе фінансування ЕУ.

Найбільшою перешкодою в темпі праці над ЕУ є дуже нечисленний склад головної редакції в Сарселі, на яку падає чимало завдань — редакційне опрацювання гасел, доповнення й перевірка отриманого матеріалу, відправлення чималої його частини рецензентам, літературне оформлення, технічна підготовка, коректа, добір ілюстрацій, картографічне оформлення. Вона складається тепер ледве з трьох членів редакційної колегії (на всіх десять), себто головного редактора, літературного редактора і секретаря, та двох інших працівників. Нечисленний склад головної редакції є найбільшим недоліком нашої праці; на його збільшення не

дозволяє обмаль наукових робітників української еміграції в Європі й фінансові труднощі. В принципі осідок головної редакції ЕУ повинен би бути в Нью-Йорку, де є найбільше скупчення нашої еміграції і науковців та де живе найбільше наших співробітників. Лише в Нью-Йорку можна б збільшити склад постійних працівників ЕУ, а тим самим довести нашу справу до скорого й успішного закінчення. Та, на жаль, це лише нереальні мрії, і тому праця над ЕУ забере ще чимало часу.

За таким пляном і в таких умовах появилися три перші томи ЕУ 2, що обіймають гасла на літери А-К. На 1 200 сторінках друку вміщено кругло 10 000 гасел (крім посилань); для порівняння додаємо, що на ці самі літери вміщено в «Українській Загальній Енциклопедії» 400 гасел з українознавчим змістом і що вони займали не цілих 180 сторінок друку. З цих 10 000 гасел кругло припадає 8 900 на дрібні гасла розміром 2-15 рядків, 700 на більші замітки, а 460 на статті, список яких вміщено на кінці кожного тому. Найбільші з тих статей займають по кільканадцять сторінок друку (більшою з усіх статей є згадана вже стаття «ЗДА»).

Ми вже згадали, що розміри ЕУ 2 збільшилися з запроєктованих 4 томів до 6. Це збільшення, до речі, подібне було і з ЕУ 1, спричинене насамперед великим напливом матеріалу від авторів, як також збільшенням літератури і джерел з усіх ділянок українознавства як на батьківщині, так і на еміграції. Як приклад можемо подати, що за сталінської доби не публіковано майже ніякого новішого статистичного матеріалу, а тепер він є широко

приступний (тому, наприклад, в 1 томі ЕУ 2 подані застарілі числа населення — на 1932-33 рр., у 3 томі вже на 1957, а навіть інколи на 1959). Характеристична річ, що не збільшилося число гасел, лише їх розміри. З передбачених в передньому слові до ЕУ 2 20 000 гасел в усій ЕУ 2 появилися в трьох перших томах їх половина, себто збільшення розмірів ЕУ 2 було викликане збільшенням більших гасел, які часто стали малими монографіями.

При збільшенні розмірів, ЕУ 2 не зазнала змін взаємовідносин різних її ділянок. Так як було заплановано, а може ще більше, звертаємо серед маси українознавчих гасел особливу увагу на ті, які — повторюємо — є промовчувані або зфальшовані в радянських посібниках чи енциклопедіях. Поява перших томів УРЕ лише зайвий раз доводить, що ми добре зробили, присвячуючи спеціальну увагу ділянкам, забороненим в СРСР, а тим самим і в УРЕ.

Другий етап праці над ЕУ 2

Коли на майбутнє не будемо міняти ідеологічне обличчя нашої ЕУ, то, однак, вважаємо, що нам треба змінити методи праці, щоб прискіпити появу трьох дальших томів ЕУ (3 перші томи ЕУ 2 виходили в світ впродовж 7 років). Насправді ми є далі, ніж на половині нашого шляху. В наших картотеках маємо вже приблизно половину матеріялу до решти зошитів, з деяких ділянок є навіть опрацьовані всі гасла до літери «Я» включно. Досі пра-

цювали ми над гаслами від літери до літери, на майбутнє мусимо опрацювати всі бракуючі гасла за поодинокими ділянками. Тоді наші співробітники і редактори поодиноких ділянок заощадять собі труд, бо за відносно короткий час опрацюють весь свій матеріал (можливо за винятком кількох більших статей) і не будуть повертатися вдруге і втретє до тієї самої тематики. З свого боку головна редакція зможе спокійно прочитати наспілі матеріали, відредагувати їх, деякі післати ще на рецензії і доповнення; нарешті, виготовити весь манускрипт і віддати його до друку. Ми повинні дістати весь або майже весь матеріал до ЕУ 2 до кінця 1961 (деякі ділянки, наприклад, археологія, вже віддані).

Якщо вдасться нам зреалізувати цей плян, то, почавши з найближчого року, ми повинні видавати кожного року один том ЕУ. Після випуску 6 тому і після деякої перерви ми мусимо видати ще додатковий том «Доповнення», в якому даватимемо доповнення (беручи, між іншим, до уваги появу УРЕ) та спеціально опрацьований індекс, який полегшить користування ЕУ.

Реалізація цих плянів залежить, крім незалежних від нас моментів, від нашої сили, співробітників ЕУ і від матеріальної допомоги української еміграції.

ПЕРШІ ТОМИ «УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Поява перших томів УРЕ викликала живу реакцію на Україні та за кордоном. Це ж бо подія небуденна на українському культурному горизонті, хоч в інших народів трапляються подібні події не раз на сорок років, а кілька разів на рік. Зрозуміло, що по обидва боки великої «греблі» на неї живо відгукнулись. В УРСР назвали видання УРЕ «визначною подією» в житті українського народу.

«Створення енциклопедії — ще один яскравий доказ животворної сили мудрої національної політики, яка забезпечила українському народові, як і всім народам великого СРСР, буйний розквіт його творчих сил, культури», — пише член-кореспондент АН УРСР Федір Овчаренко в «Комуністі України» (ч. 5, травень 1960). Про те, наскільки УРЕ є виявом «буйного розквіту» української культури на батьківщині та фіксує працю творчих сил українських поколінь, скажемо згодом детальніше.

Так само українська преса на еміграції відночувала цю подію, помістивши низку менш чи більш вдалих рецензій на УРЕ. Зокрема вихід у світ першого тому УРЕ заслужено звернув на себе виїняткову увагу. Надавав окремого значення цій

культурно-видавничій події той факт, що це була перша поява енциклопедичного твору на Україні за сорокрічне панування більшовиків, як також і те, що вже в цих перших томах демонструється якнайяскравіше сучасний стан радянської національної політики супроти українського народу. Насамперед скажемо дещо до історії теперішньої і попередніх спроб видання української енциклопедії в УРСР.

До генези УРЕ

Потреба на загальну чи спеціалізовані енциклопедії серед кожного культурного народу є очевидною. Тому під сучасну пору майже всі малі і великі народи, що здобули рівень культурного суспільства, спромоглися на принаймні одне власне видання енциклопедії національною мовою. Якщо мова про державні народи, то це майже samozрозуміле, бо державні культурні установи самі і в першу чергу беруться за цю справу, відставаючи кращих людей свого інтелектуального активу та жертвуючи поважні фонди для неї. Але і недержавні народи та їх культурно-наукові установи мали за свою амбіцію видавати книги енциклопедичного характеру. Щоб не шукати далеко прикладів, вистачить назвати чехів і поляків, які випустили перші свої енциклопедії ще до політичного усамотінення. Хоч пізніше, як у згаданих сусідів, але також в умовах чужого панування, західньоукраїнське культурне життя в спілці з еміграцією спромоглося на видання першої української енци-

клопедії. Маємо на думці тритомову «Українську Загальну Енциклопедію», що з'явилася в 1930-35 рр. у Львові за редакцією проф. І. Раковського. Ще в несприятливіших умовах, бо поза межами батьківщини, здобулась українська діаспора на три томи «Енциклопедії Українознавства» характеру українознавчого довідника, а тепер видається вже цілком енциклопедичний за формою твір, т. зв. ЕУ 2, що його передбачено на 6 томів. Українці не є єдиними в цій справі. Після війни опублікували свою енциклопедію в Парижі поляки (технічно і змістовно не на дуже високому рівні), а в кільканадцятьох томах публікують лотиші в Стокгольмі та литовці в США.

Тому самозрозумілими були прагнення українських культурних діячів в УРСР, щоб і там появилася національна енциклопедія. Якщо до цієї справи не взялися наші учені в умовах релятивної свободи в 1920-их рр., то, мабуть, лише тому, що без спеціальних фондів з державного бюджету таку справу було б важко реалізувати, наприклад, Всеукр. Академії Наук, як також і тому, що тоді увага наших головних діячів науки була спрямована на розбудову самої ВУАН та окремих українознавчих наук, як майбутньої бази також для праці над енциклопедією.

Ініціатива видання «Української Загальної Енциклопедії» в Галичині якоюсь мірою вплинула на реалізацію подібного проєкту в УРСР. Взвся за це вже дещо спізнено сам Микола Скрипник, тодішній нарком освіти УРСР. На початку 1930-их рр., себто вже після перших ударів проти Української

Академії Наук, з ініціативи наркомату освіти створено редакційну колегію «Укр. Рад. Енциклопедії», яку очолив сам Скрипник, а секретарем був Олександр Бадан. Заплановано випустити 20 томів УРЕ, і майже два роки вже працювала головна редакція та понад сотня фахівців. Як подають кол. співробітники першої УРЕ, було зредаговано три томи; коли перший том вислано перед друком на перегляд до Москви, звідти прийшла гостра реакція і закид в буржуазному націоналізмі редакції УРЕ. Між тим сталися відомі події — самогубство Скрипника і загострення погромницького курсу проти України. Підготовані матеріали заборонено друкувати, а скоро за тим (в листопаді 1934 року) і припинено працю редакції та її розв'язано. Немає сумніву, що Скрипникова УРЕ була і достатньо комуністична, і витримана в інтернаціоналістичному дусі. Напевно, не була вона нічим гіршою з погляду комуністичної ідеології за підготоване тоді в Москві видання «Великої Радянської Енциклопедії» по-російськи. Але було, мабуть, одне, що не входило в плян нової політики ВКП(б) на Україні, а саме — ширше був представлений український культурний процес, як це хотілося русифікаторам у Москві, а головне те, що значну частину співробітників і авторів статей творили чесні українські патріоти, нелюбі для режиму. Якщо Скрипник розпочав би УРЕ на кілька років раніше, можливо, ми мали б її надрукованою хоч у кількох томах, а, мабуть, і зміст її був би більш національним від того, що готувався в 1932-33 рр.

Такий був фінал української енциклопедії, іні-

ційованої Скрипником в УРСР. Дальший розвиток національно-культурних відносин в УРСР, що проходив під знаком посиленої русифікації і терору супроти національних діячів культури, не сприяв справі відновлення УРЕ. А за той час в Москві видано російською мовою кілька загальних та з десяток спеціалізованих (медичну, літературну, технічну, правничу й ін., дві льокальні — сибірську й уральську) енциклопедій, що їх загальну кількість томів нараховують до 270. Не лише українці, але й жодна інша нація СРСР не могла опублікувати своєї навіть кількатомової національної енциклопедії.

Цей стан насильного обмеження центром українського культурного процесу на відтинку енциклопедії тривав до кінця 1957 року. В грудні того року преса опублікувала повідомлення РАТАУ про спільну постанову ЦК КПУ та ради міністрів УРСР про видання УРЕ. В цьому повідомленні подано, що завдання видати УРЕ покладено на Академію наук УРСР, як також визначено обсяг і час появи: 15 або 16 тт., що мають вийти з друку між 1958 і 1962 рр. Рівночасно повідомлено про призначений склад головної редакції на чолі з Миколою Бажаном в кількості понад сорок осіб — академіків, докторів наук, видатних літературознавців і мистецтвознавців. В цілому склад ред. колегії робив враження поважного і фахово дібраного колективу.

Міркування на тему, чому московський центр погодився на видання УРЕ в 1957 році, зводяться більш-менш до наступного:

1. Це був рік, коли найчутливіше проявилася на

Україні відлига. Реабілітація ряду діячів культури, поява низки літературних й історично-культурних праць, що до цього часу не могли з'явитися, припинення русифікації, а навіть спроби нової українізації — все це сприяло тому, щоб поставити на порядок дня і справу УРЕ.

2. Цю справу поставили, без сумніву, українці в партії і поза нею, а не експоненти російської влади на Україні. Ставила її та льюальна до режиму частина українських передусім культурних діячів, яка мала перед режимом релятивно корисне минуле за останні п'ятнадцять років. Вона могла посылатися на те, що на культурному відтинку в повосенний період не було ніякого помітнішого резистансу.

3. Молоді українські наукові й культурні кадри, що зформувалися вже по війні і не були обтяжені ніякою антирежимовою боротьбою, так само, якщо не виразними домаганнями, то потенційними своїми бажаннями і самою вже своєю українськістю, заважили на тому, щоб зробити Україні жест у формі УРЕ.

4. Не в останній мірі мав значення і факт публікації за кордоном «Енциклопедії Українознавства», на що треба було якось зареагувати, може не так з метою її корегування, як радше щоб позбавити основ закиди емігрантів, а може декого і в УРСР, що українська еміграція робить таку культурну працю, яку заборонено на Україні.

5. Відповідною нагодою для такого жесту з боку влади (партії й уряду) супроти українського народу було 40-річчя утворення першого радянського

уряду на Україні, що припало саме на грудень 1957 року.

Важко сказати, котрий із наведених моментів відіграв основну роль в тому, що ухвалено нарешті розпочати працю над УРЕ. Найправдоподібніше всі вони мали якесь значення, але останнім поштовхом могла бути дійсно еміграційна «Енциклопедія Українознавства» або й звичайна потреба зробити українцям якийсь жест з нагоди ювілейної дати (пригадаймо відступлення Криму Україні з нагоди переяславської річниці, хоч, правда, УРЕ й Крим не однакової мірки жести!).

Що УРЕ є також відповіддю на видавану ученими на еміграції «Енциклопедії Українознавства» свідчить рецензія на перший том УРЕ, що появилася в «Правде України» (13. 2. 1960). Автори Ф. Овчаренко і М. Супруненко пишуть між ін.:

«Досвідченими постачальниками брехливої інформації про Радянську Україну є українські буржуазні націоналісти, що знайшли собі пристановище в Федеральній Республіці Німеччини, США й Канаді. За гроші своїх нинішніх хазяїв вони видають книги на українські теми і вже багато років широко реклямують свою „Енциклопедію україніки“. Але що можуть ці продажні безбатченки подати в ній, крім наклепу і підтасованих фактів. За правдивими інформаціями про СРСР чесні люди звертаються не до буржуазних енциклопедій, а вже напевно не до націоналістичних видумок. Чесні люди з великою повагою і надією дивляться на країну соція-

лізму та відкидають спроби наклепників очорнити надхненний приклад радянського народу».

Як би там не було, але одне певне, що перед постановою не дискутувалася публічно (думаємо, в пресі) потреба української енциклопедії, як, наприклад, дискутувалася у свій час потреба випуску окремих журналів чи утворення українських товариств. Це була поважна і делікатна справа, щоб її випускати на публічний форум перед офіційною ухвалою. Але цілком певно, про УРЕ до вирішення про її публікацію багато говорено в колах Академії наук, ЦК КПУ та інших установ. Останнє слово, без сумніву, було сказане в Москві.

Після цього більше двох років головна редакція працювала, збирала матеріяли та підновила до друку кілька перших томів. Перший том УРЕ, перейшовши всі приписані етапи контролю і цензури, з'явився друком на початку 1960 року, а згодом приблизно у чотиримісячних відстанях часу й дальші томи. (В серпні 1961 в Києві повідомлено, що вже вийшов п'ятий том, однак за кордоном покищо можна набути тільки перші три).

Технічно-редакційна сторінка УРЕ

Хоч згідно з первісним пляном перший том УРЕ мав з'явитися в 1959 році, його надруковано в першій половині 1960, а матеріяли підписано до друку в кінці грудня м. р. У зв'язку з продовженням редакційної і видавничої праці, властивим не лише для еміграційної енциклопедії, але і для дер-

жавних відносин УРСР, вже сьогодні передбачається, що 16 томів УРЕ появляться не в 1959-62 рр., а в 1960-64 або й 65 рр. (див. передмова до першого тому).

На підставі перших томів подамо кілька інформацій технічно-видавничого порядку про УРЕ. Кожен її том становить собою досить грубу книгу енциклопедичного формату (розмір 17,5 — 26,5 см), отже децю подібної величини до «Великої Радянської Енциклопедії» (БСЭ); матеріал розміщений в двох колонках на 640 стор. УРЕ має тверду обкладинку з золотим витисненим написом.

В кожному томі, що матиме 80-90 авторських аркушів, буде близько 500 ілюстрацій і карт. Всього в УРЕ буде вміщено понад 50 тисяч слів-статтей.

Для порівняння слід пригадати, що «Большая Советская Энциклопедия» обіймає 51 том приблизно такої ж величини, що й УРЕ і бл. 100 000 гасел; третє видання «Малой Советской Энциклопедии» обіймає 10 томів такого ж формату як УРЕ і 50 000 гасел.

Папір, ілюстрації, кольорові вкладки і карти подібні до БСЭ; технічне виконання назагал добре, хоч не дорівнює передовим енциклопедіям Заходу. УРЕ користується скороченнями досить помірковано, але у їх вживанні немає однастайности; автори не дотримуються точно поданих в додатку основних скорочень, часто вживають свої скорочення, що їх не подано в списку, або ж не користуються приписаними скороченнями. В цьому віднощенні еміграційна «Енциклопедія Українознавства» більш послідовна.

Щодо цитування праць авторів у тексті, то важко погодитися з принципом редакторів УРЕ: вони подають всі назви праць українською мовою, в той час як вони друкувалися різними чужими мовами. Читач справді не довідається, як писав такий чи інший фізик на Україні, бо відомо, що багато праць із точних наук появляється російською мовою. Далеко кращий і, природно, єдино правильний критерій застосувала ЕУ: назви праць, наскільки лише це можна було встановити, подаються в оригіналі. В УРЕ доходить до курйозів: під гаслом «Академія Наук Білоруської РСР» вираховано її публікації, а саме «Вісті», «Доповіді» та «Инженерно-физический журнал»; ще на іншому місці цієї ж замітки подано видання Академії «Гістарычная граматыка беларускай мовы». Виходило б, що АН БРСР публікує свої видання українською, російською, а децю і білоруською мовою. Очевидно, щодо української мови — це нонсенс.

В першому томі подано склад головної редакції — 46 осіб. В основному, він збігається з тим, що його в грудні 1957 року оголошено, з незначними змінами: немає чотирьох осіб, передбачених раніше, в тому числі і заступника гол. редактора — доктора техн. наук Карпенка. Натомість включено вісім нових редакторів, між ними заступника гол. редактора І. Підплічка та відповідального секретаря редакції В. Терлецького. Ідентифікація прізвищ доводить, що на 80% це учені, частково літератори і діячі культурно-наукового життя. Поміж вісьмома членами і кандидатами ЦК КПУ (М. Бажан — гол. редактор, О. Корнійчук, І. Назаренко,

О. Палладін, П. Тичина, А. Чеканюк, І. Білодід, П. Власюк) партійно найдовіренішою людиною в редакції є, мабуть, Чеканюк, директор вищої партійної школи в Києві. В першому томі УРЕ не подано окремо редакторів відділів, але фахова ділянка кожного ученого редактора вказує, що він є редактором чи співредактором відповідного відділу.

В першому томі поміщено 3 823 статті-слова, 543 ілюстрації, 48 кольорових ілюстрацій-вкладок та 84 кольорові карти. Як подають радянські рецензенти, в першому томі співпрацювало близько тисячі авторів. Із неповного списку авторів більших статей видно, що майже 1/3 авторів є неукраїнцями з Росії й інших союзних республік, про співпрацю яких із вдячністю згадує гол. редакція у передмові. Перший том УРЕ охоплює цілу літеру «А» та частину «Б» (до статті «Богунці»), другий — «Б», «В» (Богуслав — Волочиськ), а третій — «В» і початок «Д» (Волочіння — Данія).

Тираж УРЕ — 100 000 прим. в порівнянні до останньої БСЭ — 300 000 та МСЭ — 250 000. Принагідно варто відмітити, що еміграційна ЕУ друкується в 4-тисячному тиражі.

Щодо енциклопедичного жанру і характеру, то УРЕ, як і більшість енциклопедичних видань у світі, зокрема ж її посестра — БСЭ, є загальною енциклопедією, повним зібранням усіх знань в алфавітному порядку. На відміну від українознавчих чи спеціалізованих ділянкових знань з гуманітарних і точних наук та енциклопедій, вона порушує цілість суспільного життя. Релятивно ще відповідне місце відведено технічним і природознавчим

ділянкам, натомість поважно відстають і місцем, і самим підходом трактування загальні питання з гуманітарних ділянок (наприклад, історії, філософії, релігії, мистецтва); на некористь цих речей широко і детально виведено різні ідеологічно-політичні питання, зв'язані з комунізмом і більшовизмом (наприклад, відношення місця між статтями «Анти-Дюрінг» і «Антична культура» 13:1). Якщо б тематику УРЕ поділити дуже схематично в таких трьох площинах — загальна, радянська і українська, то на кожну з них припадає приблизно 1/3 місця. В цій енциклопедії незрівняно перевищує специфічний зміст над загальним. Коли йдеться про неукраїнський матеріал, то він подібний, як і в інших радянських енциклопедіях. Він дещо кращий від матеріалу в «Большой Советской Энциклопедии», перші томи якої з гаслами на літери «А» і «Б» вийшли в сталінську добу; він ні гірший, ні ліпший, як в останньому виданні «Малой Советской Энциклопедии».

Але належить ще додати, що і та третина загального змісту, що його знаходимо в УРЕ, пройшла достатню ідеологічно-політичну профілактику (самозрозуміло, за винятком неідеологічних статей з точних наук, техніки, географії, геології тощо). І тут переходимо до ідеологічних позицій УРЕ.

Ідейні позиції УРЕ

Про ідейні основи УРЕ виразно сказано в передмові до неї. Містимо довшу цитату, бо вона не лише своїм змістом, але і звучанням яскраво відзеркалює ці позиції.

«Ідейною основою УРЕ є всеперемагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна, збагачене і розвинуте в рішеннях з'їздів Комуністичної Партії Радянського Союзу, пленумів ЦК партії, зокрема в постановах історичного XXI з'їзду КПРС, який накреслив програму розгорнутого будівництва комунізму в ССРСР.

„Українська Радянська Енциклопедія” має показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами Радянської Вітчизни, їхню спільну боротьбу проти царизму, поміщиків, капіталістів та іноземних загарбників, за побудову соціалізму і комунізму — всю багатовікову історію України, яку намагалися і намагаються зфальсифікувати й спотворити українські буржуазні націоналісти. В УРЕ, в дусі пролетарського інтернаціоналізму, докладно висвітлюється історія і сучасне становище зарубіжних країн, співробітництво держав соціалістичного табору, розвиток міжнародного комуністичного і робітничого руху, вивольна боротьба народів, поневолених імперіалістами.

„Українська Радянська Енциклопедія” спрямована проти будь-яких проявів реакційної буржуазної ідеології і насамперед українського буржуазного націоналізму, проти всіх і всіляких ухилів від вчення марксизму-ленінізму, проти ревізійнізму, проти догматизму».

Таким чином основною ідейною позицією УРЕ є насамперед марксизм і більшовизм, зокрема в їх хрущовській інтерпретації на і після 21 з'їзду

КПРС. Далі — «пролетарський інтернаціоналізм», зокрема теза про «братерську єдність українського народу з „великим російським” і всіма іншими народами радянської вітчизни». Послідовно відзначено, що УРЕ спрямована проти «українського буржуазного націоналізму».

Ці три основні ідеологічні позиції визначають цілий твір. Між ними, як бачимо, боротьба з українським «буржуазним націоналізмом» посідає важливе місце. Самозрозуміло, що це поважно відбивається на українознавчому змісті УРЕ, бо нині зараховано до буржуазного націоналізму не лише політичні прямування до відокремлення України від Росії, але і все незалежне навітлення української проблеми в минулому й сучасному.

ВСЕ В УРЕ ПІД КУТОМ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЄДНАННЯ»

Ми не займатимемось тут, хібащо принагідно, загальноенциклопедичним, як також виключно радянським змістом УРЕ. Нас в основному цікавить питання, як потрактовані українські справи в перших томах радянської енциклопедії.

Якщо йдеться в загальному про трактування української історії й культури, то редакція досить послідовно додержується дійсних на сьогодні тез КПРС в національній політиці, зокрема таких: спадщина Київської Русі-України належить всім трьом східньо-слов'янським народам; формування української нації, в тому числі й укр. мови, літератури,

культури відноситься на 14-16 ст.; підкреслюється спільність долі України і Росії, а докладніше змагання першої до «возз'єднання»; стверджується наявність буржуазно-класового елемента в історії й культурі України 16-19 в., підрядна і провінційна роля українського культурного процесу, постійний і «благородний вплив» Росії на Україну, агентурність тих культурно-політичних сил української нації, які прагнули до її духово-політичного унезалежнення від Москви, й ін. Отже, цими тезами, як також їх конкретизуванням в останніх роках пронизаний українознавчий зміст УРЕ. Двотомні «Історії УРСР» та «Історія укр. літератури» є вихідною базою і першоджерелом УРЕ. Але ними є також деякі доповнення останніх років і здобутки реабілітації на початках посталінської замороженої відлиги. Маємо на увазі ті праці з різних ділянок української науки, мистецтва й культури, що з'явилися в 1956-59 рр., які, не порушуючи засадничо принципів національної політики КПРС на Україні і перелічених вище тез, все таки мали на меті—виповнити якимось змістом доведену до крайнього зубожіння українську культурну спадщину, відгребти й повернути їй діячів, їх твори і працю, що їх безжалісно проскрибовано в роки сталінської реакції. До таких праць слід зарахувати чотиритомову «Антологію української поезії», «Історію укр. театру», «Архітектуру України», монографії про окремих ніби «забутих» письменників, перевидані їх твори тощо.

УРЕ ще в більшій мірі, ніж відомі нам нариси «Історії УРСР» чи «Історія української літератури»,

послідовно проводить потрібну лінію: а) намагається пов'язати український народ і його культуру з російською, б) затушовує, а то й промовчує факт поневолення України Москвою і історичний конфлікт між ними і в) таврує або ж нехтує все те в минулому й сучасному, що не вкладається в рамки «російсько-українського єднання». Повторюємо: на широкій канві енциклопедії (історія, культура, сучасний стан, ситуація на Україні і поза її межами тощо) це ще більше вражає, ніж у спеціалізованих курсах історії літератури чи загальної історії. Проте УРЕ різниться від названих «канонічних» книг тим, що в ній проводяться спроби дечим доповнити позбавлену конкретного змісту українську культуру й історію. Перші томи УРЕ дають для цього низку ілюстративного матеріалу.

Коли мова про одну з ідейних позицій УРЕ, а саме «російсько-українське єднання», то цим принципом пронизані багато статей і заміток, без різниці, чи його треба — навіть з позиції режиму — або й не треба просувати. Вияв рабського перестарання редакторів із постійним посиланням на «великий російський народ», межує з холуйством. Нагадується аналогія східньо-німецьких істориків, які на Стокгольмському історичному конгресі інакше не висловлювались про більшовицьку революцію, як сакральним «die grosse und siegreiche Oktoberrevolution». Знаменною в цьому відношенні є стаття «Вітчизна» В. Костенка.

Пов'язуючи своєю комуністичною діалектикою інтернаціоналізм Маркса, на ділі ж національний нігілізм («у робітників немає вітчизни») з «гордістю

великоросів» Леніна, а згодом із офіційним відродженням російського шовіністичного націоналізму, автор переходить до українського аспекту патріотизму. Для нього вітчизна — це СРСР, а Україна тільки «рідний край». Це висловлено приблизно так: «Для українців любов до своєї вітчизни — це і любов до СРСР, і любов до України, до рідного народу, до його історії, його мови, любов до надбань матеріальної і духової культури українського народу, до братнього російського народу і всіх народів СРСР». Звичайно, це не має нічого спільного із інтернаціоналізмом. Бо, напр., що було б, коли б українці захотіли любити, замість Росії, теж братню польську націю і її культуру? Ні, не так висвітлені українсько-польські взаємини у трьох статтях про «возз'єднання українського народу» з Росією та в «єдиній українській радянській державі» і деяких інших статтях (Бояри, Братства). Тут поляки, литовці — це «загарбники» супроти України, а покороєння України Москвою і поступове нищення її прав — «прогресивне» явище, що було «закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів»... В такому світлі не інакше міг бути потрактований І. Витовський, як означеннями «ката» і «зрадника».

Той же Костенко, притакувач відомого інтерпретатора національної політики КПС І. Кравцева, в статті «Великодержавний шовінізм» цілком перекручує це відоме в царській й есерівській імперії явище. Не проти росіян звернув він свою критику, а проти США, Англії, Франції, що «продовжують проповідувати великодержавний шові-

нізм...», та проти українського буржуазного націоналізму. Автор навіть процenzував Леніна і його дотепні висловлювання проти російських великодержавників, які стосуються не лише царського періоду, але й радянського, прямо промовчав, хоч їх було опубліковано в СРСР в 1956-1957 рр. Натомість він твердить, мовляв, «нашій партії вдалося усунути взаємне недовір'я, яке існувало між народами царської Росії». Як же тоді пояснити часті — посередні і прямі вказування самою такою радянською пресою на ворожнечу між місцевим населенням та зайшлими, зокрема російськими, елементами в національних республіках?!

Під кутом цієї дружби і «благотворности» возз'єднання потрактовано всю, давнішу і новішу історію України. А що багато історичних фактів перечать цьому, редактори УРЕ не зупинились перед їх фальшуванням.

Історія України в УРЕ

Українську історію до революції представлено в дусі вищезгаданих тез. Київський період рахується спільним для росіян, білорусів і українців. Це видно в статті «Білоруська РСР» та в менших замітках, що стосуються київського періоду. Історичні постаті та місця, як також твори з періоду до 15 в. визначаються епітетом «древне-руський». В статті «Архіви» автор пішов навіть далі, бо підрозділ: «Архіви в дореволюційній Росії» розпочинає добою Київської Русі, а підрозділ «Архіви на Україні» —

з 14-15 ст. В ст. про Андрія Боголюбського немає згадки про зруйнування ним Києва.

Із давньої української історії слабою є замітка «Галич», археологічний зміст якої міг би бути значно поширеним. До речі, тут трапилась одна навмисна помилка: подано, що археологічні дослідження Галича провадились в 1939-41 та 1951-52, себто лише в радянський період. А проте загальновідомо, що розкопи Галича провадились вже в минулому столітті і в першій половині нашого, зокрема ж в 1930-их рр. Редактори УРЕ явно не бажали згадати головного дослідника Галича, Я. Пастернака, який провів багато стосовних праць до радянського періоду. Вражає також, що в літературі при цій замітці не подано ні однієї з багатьох фахових праць українською й іншими мовами, а названо тільки загальну російську працю М. Тихомирова («Древне-русские города») та туристичний довідник («Визначні місця України»). Уже тільки цей аспект опрацювання одного з найважливіших українських археологічних гасел в УРЕ взагалі вказує на низький її науковий рівень.

Козаччина представлена в УРЕ релятивно широко: поміщені окремі речеві статті та імена діячів. Однак трактування окремих подій подано в проросійському і протизахідньому дусі. Виговський і Мазепа належать до «зрадників українського народу», і їх охрищено ще відповідними іншими епітетами. В довшій статті про Богуна промовчано, що він був проти промосковської орієнтації Хмельницького, делікатно оминено руйнування і різню Меншіковим у Батурині. Подаємо повну цитату з

УРЕ, як її автори умудрилися представити цю подію: «під командуванням О. Меншікова рос. війська оволоділи Батурином і зірвали пляни шведських загартників використати запаси продовольства і військового спорядження, заготовлені зрадником І. Мазепою». Вважаючи «прогресивним» явищем і корисним для українців російське панування на Україні, УРЕ одночасно натавровує взаємини українців з іншими сусідами — поляками, шведами, турками, татарами або ж із латинською церквою.

Зокрема похвально згадується ті історичні постаті — передусім в козацькій добі, — які виступали проти Польщі, а були за союзом з Москвою; якщо вони виступали проти Москви, це промовчується (Данило Апостол, Іван Богун). З тієї самої причини присвячується багато місця українсько-польським боям (Батіг, Берестечко).

Такі статті з історії козащини, як «Гадяцький договір», «Гайдамацький рух» та «Гетьманщина» написано тенденційно, з викривленням відомих історичних фактів. Повстання частини козацької старшини проти польської орієнтації Виговського представлено як прагнення до об'єднання з Москвою, а похід російських воевод на Україну — як нібито «допомогу» повсталій проросійській партії козацької старшини. Саму гадяцьку угоду знецінено, бо нею «зрадник Віговський» нібито передав Україну під владу шляхетської Польщі (в дійсності вона нічим більше не обмежувала автономних прав козацької України, як різні угоди-«статті» з московськими царями). Так само в статті про гайдамацькі рухи автор (К. Гуслистий) твердить без всяких

доказів, нібито в них «відбилося прагнення українського народу до возз'єднання з Росією». Не може бути достатнім доказом для цього факт, що повстале проти польського панування селянство очікувало допомоги від російських військ, які тоді перебували на Україні; українське козацтво у своїй визвольній війні не раз опиралось на татарську допомогу, що не було рівнозначним із бажанням піддатись під опіку хана. Заслуговує на увагу саме визначення радянськими істориками партнерів боротьби в цю добу: якщо йдеться про придушення гайдамацьких виступів, то це зробили, за УРЕ, «польсько-шляхетський уряд» та «царське військо» (не російське військо!).

Стаття «Гетьманщина» доволі бліда і їй бракує державно-правної аналізи, замість чого, подано переяскравлену характеристику соціальних відносин («февдально-кріпосницька система»). Проте дивує, що такий поважний автор як В. Голобуцький мусів вдатись до демагогії і очевидної фальшивки, говорячи про кінець гетьманського уряду в 1918 р. Цитуємо дослівно із статті «Гетьманщина»: «Контрреволюційна Г. викликала всенародне обурення. Під керівництвом Комуністичної партії укр. народ з допомогою рос. народу в кінці 1918 р. вигнав іноземних інтервентів і повалив Г.» Чи догадається читач в УРСР, що йдеться тут про повстання Директорії, заслуги якої автор приписав компартії та російському народові?

Поряд з тим, знаходимо кілька об'єктивних тверджень, навіть якщо вони не корисні для росіян. Правда, все це записано на рахунок царату. Так,

наприклад, дуже прозора, добра і об'єктивна стаття Ф. Шевченка «Березневі статті 1654» закінчується таким твердженням: «Згодом царський уряд, проводячи колонізаторську політику на Україні, поступово скасовував статті і в 2 пол. 18 ст. ліквідував автономію України». Так само в кількох інших замітках говориться про обмеження автономії гетьманської України царським урядом.

Період української революції 1917-20 рр., наскільки це могло відбитися в першому томі, самозрозуміло, представлено у викривленому більшовицькому дусі без тіні тієї об'єктивності, що пробивалася у спогадах самих більшовиків 1920-их рр., а навіть в останніх спробах (правда, вже безжалісно скритикованих), наприклад, представити об'єктивніше історію ЗУНР.

Про національно-визвольну боротьбу 1917-1921 рр. УРЕ згадує тільки посередньо в статтях «Бандитизм», «Базар», «де знищено петлюрівську банду Ю. Тютюника, яка хотіла реставрувати поміщицько-капіталістичний лад».

Ніяк не може собі дати ради УРЕ з Західньо-Українською Народньою Республікою. Її існування і боротьбу українців з поляками за Галичину — прямо замовчується, але це тягне за собою такі консеквенції, що при гаслі «Бережани» читаємо, що Бережани були 1918-39 під володінням буржуазно-поміщицької Польщі: знову під «Австро-Угорщина» (до речі, в цій статті багато фальшів) вичислено, що при розпаді монархії, Буковина відійшла до Румунії, Закарпатська Україна до Чехо-Словаччини, а... Галичина у червні була захопле-

на Польщею. Чи читач УРЕ не буде питати, що сталося між листопадом 1918 і червнем 1919 року?

В статті «Буковина північна» І. Компанієць пише, що в листопаді 1918 буковинці хотіли встановити радянську владу та що це були «укр. буржуазні націоналісти», що допомогли румунам захопити Буковину. Ніщо інше, як це не може бути далі від правди. Редактори УРЕ не вдоволяються такими загальними твердженнями, до яких читач уже привик. Але і цілком конкретні факти, які не свідчать на їх користь, вони перетягають на свій бік. Так, в ст. «Возз'єднання укр. народу в єдиній укр. радянській державі» (Б. Бабій, С. Белоусов) сказано, що Буковинське народне віче 3 листопада 1918 та Закарпатські народні збори 21 січня 1919 ухвалили «возз'єднання» цих країв з УРСР. В окремій замітці про «Буковинське народне віче» про цю подію таке написано в УРЕ: «На мітингах, що відбувались одночасно в чотирьох місцях, трудящі дали відсіч спробам укр. буржуазних націоналістів провести рішення про утворення „австрійської України”. Робітники і селяни одностайно заявили: „Не хочемо Австрії”, „Ми хочемо до більшовиків”».

На таку фальшивку не пішла навіть «Історія УРСР» (том II, 1958), в якій про названі події сказано, що буковинське віче та закарпатські збори делегатів громад «ухвалили постанову про возз'єднання з усією Україною» (стор. 210, подібно 208). До якої Радянської України могли буковинці приєднуватися 3 листопада 1918, коли її тоді й сліду не було, а т. зв. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено під кінець листопада, і то

в Росії (див. Історія УРСР, т. II, стор. 129-130)?! Що ж до закарпатців, то знов радянські історики добре знають, що клич зборів «Хочемо до Києва» означав тоді приєднання до УНР; інакше були б ці збори не висилали делегатів до Станиславова та на Трудовий конгрес.

Повні фальшивок й інші статті з політичної та культурної історії України, як, напр., Боротьбісти, Брест-Литовська угода, Вапліте, Варшавська угода Директорії з Пілсудським, Вільне козацтво та ін. Р. Симоненко, радянський спеціаліст новішої історії, накидається на Центральну Раду та Директорію, що вони відступили західно-українські землі «під ярмо австро-угорської монархії» чи згодом «пілсудчикам». Як же він тоді оцінить поведінку російського і українського радянських урядів, що в Ризі погодились на таке ж відступлення західно-українських земель Польщі, хоч вони тоді мали більші шанси захищати принаймні Східню Галичину, як це могли делегати Центральної Ради чи Директорії?!

Подібно трактує історію української революції 1917-1920 рр. й ряд інших статей та заміток. М. Супруненко в більшій статті «Громадянська війна» промовчує повстання Директорії проти гетьмана; повалення гетьманату і кінець німецько-австрійської окупації прийшли нібито у висліді «визвольної боротьби трудящих України», яку «підтримав великий рос. народ». Автор говорить про ці події так: «В листопаді 1918 на Україні почалось вигнання нім. окупантів та гетьманців і розгорнулася боротьба за відновлення рад. влади». Згідно з теперішньою радянською історіографією, Супруненко

перебільшус ролю інтервенції Антанти в російській громадянській війні та применшує сили внутрішніх антибільшовицьких фронтів, в тому числі і національно-визвольну боротьбу українського народу проти Росії. Український національний рух таврується як експозитуру держав Антанти («укр. буржуазні націоналісти — прислужники антантівських інтервенцій»). Повторюється стара легенда про угоду з лютого 1919 р. між Директорією і Францією, «за якою над Україною встановлювався протекторат імперіялістичної Франції». Відомо, що боячись позитивних вислідів переговорів між Директорією і французьким командуванням в Одесі, більшовики масово розповсюджували фальшивку такого договору з метою компромітації Директорії серед мас (однією з умов, наприклад, була федерація України з білою Росією). Фіктивність цього «договору» згодом розкрив більшовицький історик А. Гуковський («Французская интервенция на Юге России», Москва, 1928). Але це не перешкоджає теперішнім радянським історикам підтримувати міт про принизливі умови договору, на які нібито погодилася Директорія.

До категорії таких же мітів належить і вперте твердження авторів УРЕ (так само в замітці «Врангелівщина») про угоду між Петлюрою і Врангелем з жовтня 1920 р. про спільний наступ на більшовиків. Відомо, що ніякої угоди з українського боку з Врангелем не було. Заключено натомість військову угоду з російськими частинами в Польщі та їх політичним керівництвом, Російським політичним комітетом у Польщі на чолі з Б. Савінковим.

На підставі військової і політичної конвенції цей комітет визнавав державну незалежність УНР та включав свої військові частини в Польщі (близько 5 000 людей) до спільного з армією УНР походу проти більшовиків у листопаді 1920 р. Якщо б УРЕ так представила справу, то в цьому навіть радянський читач не знайде компромітуючих для УНР і Директорії моментів.

Також ніде не згадано, що саме завдяки отаманові Григорієву більшовикам удалося витиснути французів з Одещини. В замітці «Григор'євщина» УРЕ не знаходить ні одного доброго слова про свого колишнього союзника, який, як і Махно, спричинився немало до більшовицької перемоги на Україні. Варто відзначити правильну характеристику денікінської окупації України в 1919 р. «На Україні денікінці відновили найгірші часи національного гноблення та утисків, вони закрили укр. школи, заборонили видавати літературу укр. мовою». Це все правда, але чим різнилась у ставленні до українського культурного життя окупація України російсько-більшовицькими військами? Навіть радянські джерела 1920-их рр. дають достатньо матеріалів про переслідування українського культурного життя більшовицькою окупаційною владою. Невже Супруненко справді думає, що приведена в УРЕ відбитка пляката п. з. «РСФСР. Товарищам українцям», написано жахливо неграмотною мовою, мала б говорити про більшовицьку прихильність до України?!

Наведемо бодай ще два з багатьох інших прикладів фальшування авторами УРЕ новітньої укра-

їнської історії. Замітка «Галицько-буковинське генерал-губернаторство» містить безпідставний наклеп на видатного діяча Д. Дорошенка. Відповідний пасус звучить: «Після Лютневої революції Тимчасовий уряд призначив у Г.-Б. г.г. комісаром укр. буржуазного націоналіста, який фактично продовжував здійснювати гнобительську політику царської адміністрації».

Кишить від перекручень і звичайних видумок стаття О. Касименка про М. Грушевського. Редакції УРЕ не можливо було зігнувати вповні цю визначну постать України ХХ ст., бо добре вона відома навіть новій генерації підрадянських людей, або збути її стереотипною налічкою в роді «григор'євщина», «махнівщина» чи «шумськізм». Тому подано про нього майже односторінкову статтю. Але на цій одній сторінці стільки перекручень і звичайних видумок, що для їх зреферування треба б кілька сторінок. Наведемо тільки наймаркантніше. Є загально відомим негативне наставлення Грушевського до групи емігрантів з Наддніпрянщини, що в 1914 р. утворили в Австрії «Союз визволення України. Грушевський вже в 1912 р. висловлювався проти австрійської орієнтації української політики. Очолюване ним Товариство українських поступовців у листопаді 1914 р. ухвалило, що Союз не має права виступати від імени Великої України. І це не було тільки опортуністичне ставлення Грушевського у зв'язку з тим, що він і ТУП побоювалися переслідувань російського уряду. Негативне ставлення до віденського СВУ він висловив

і пізніше, вже на становищі голови Центральної ради. Однак УРЕ пише про це так:

«Грушевський був ідейним надхненником „Союзу визволення України“, створеного на початку першої світової війни генеральними штабами нім. і австро-угорської армій з шпигунсько-пропагандистськими цілями. За допомогою цього „Союзу“ Г. переїхав з Відня через нейтральну тоді Румунію в Росію і перебував у Москві».

Але про арешт і заслання Грушевського в 1914 р. не сказано ні слова, подібно, як промовчано і його примусове видалення з України в 1930 р. Критикуючи його історичні погляди, Касименко пише очевидні нонсенси, мовляв, Грушевський проводив в українську історіографію теорію «безбуржуазности» і «єдиного потоку» в розвитку української нації «з метою утвердити класове панування укр. буржуазії і поміщиків над укр. робітниками і селянами». Мабуть, ніщо інше не могло бути чужішим крайньому соціалістові-народникові Грушевському, ніж те, що йому закидає теперішня радянська історіографія. Щоб пов'язати постать і погляди Грушевського з актуальною антинімецькою пропагандою, Касименко вирвав звідкись цитату нібито з Грушевського, що Україна «зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу чергу». Нам важко сказати, з якої статті, праці чи промови Грушевського вирвано ці слова. У відповідному контексті цей вислів може цілком відповідати історичній правді (напр., німецький вплив на організацію українських міст), проте поруч та-

кого «наукового» коментаря, мовляв, цим Грушевський хотів виправдати «запроданство укр. буржуазних націоналістів нім. імперіялізмові», Касименкове твердження звучить більше, ніж неповажно. Додаймо до цього не знати звідки взяте твердження автора, що «проти реакційних поглядів Грушевського непримиренно виступали революційно-демократичні діячі — І. Франко, М. Коцюбинський, П. Грабовський та ін.» — і тоді матимемо образ безпардонного фальшування нашого минулого і його дослідників.

Історія Західньої України в УРЕ також викривлена і спростачена в таких статтях і замітках: Галичина, Галицько-руська Матиця, Греко-католицька Церква, Головна Руська Рада та деякі інші. В ст. «Галичина» І. Компанієць зігнував всю національно-культурну і національно-визвольну традицію цього краю. За автором, Головна руська рада в 1848 р. постала, «щоб не допустити дальшого посилення революційного руху», а революційним рухом на українських землях вважає автор польські вуличні демонстрації у Львові. Такі ж причини висуває він на перебрання українцями влади у Львові та утворення ЗУНР («з метою придушення революційного руху»...). Справді бо, яку іншу «революцію» збиралась випередити українська революція в Західній Україні, як не польську?! Невже ця ближча радянському авторові? Можливо, бо про польсько-українську війну, яка точилась більше півроку, Компанієць не згадує нічого. Є ще багато інших суцільних вигадок в цій статті, але є там і трохи прикрої для більшовиків правди.

Маємо на увазі відкрите признання, що щойно в 1950 р. вдалось новій владі зламати силою опір населення. «В 1950 в зах. областях УРСР була завершена суцільна колективізація с. г., в ході якої трудящі під керівництвом комуністичних організацій завдали нищівного удару залишкам банд укр. буржуазних націоналістів та їх соціальної бази — куркульству».

Москвофільську діяльність Галицько-руської матиці УРЕ затушовує і, за російським радянським істориком галицького москвофільства, Малкінім, критикованим недавно навіть групою українців у Львові, пише, що «її діяльність в цілому відіграла позитивну роль у розвитку укр. культури в Галичині». Натомість такої оцінки не дано Гол. Руській Раді, яка, мовляв, «розпалювала національну ворожнечу» і була реакційною. А втім у редакції УРЕ вчинено поважний недогляд: в замітці про Гол. Руську Раду сказано, що саме ця «реакційна» Рада утворила Галицько-руську Матицю, москвофільські видання якої УРЕ оцінює позитивно, тоді як «Просвіти» та кооперативи натавровано як «буржуазні» організації.

Про діячів Західньої України можна згадувати лише тоді, коли вони були не політичними, чи громадсько-суспільними діячами, і то не завжди. З родини Барвінських, яка дала для Галичини численних мужів на всіх ділянках життя (в ЕУ 2 є життєписи 9-ох), згадується лише одного Володимира, як «буржуазного письменника, критика і публіциста, націоналістичні погляди якого різко критикував І. Франко». Натомість не згадується навіть

такого визначного громадського, політичного діяча та ученого, яким був Олександр Барвінський.

З усієї плеяди Бачинських (в ЕУ 2 згадка про 17), згадано про акторів Омеляна і його дружину Теофілю та про Ольгу, як про знавця народньої вишивки, поминаючи те, що її головне значення було, як визначної діячки Стрийщини, зокрема на економічному полі. Загалом історії Західніх Земель України присвячено в першому томі УРЕ — три гасла, а в ЕУ 2 на відповідних сторінках першого тому — 71 (в тому числі 65 біографій).

Про те, як УРЕ навітлює історію української культури й освіти, наведемо ще цитату з статті «Грамота» (Т. Горбунцова). Після того, як авторка ствердила, як польські магнати, австро-угорські барони, румунські бояри і царська політика (знову без національного визначення, ніби якийсь інтернаціональний царат!) чинили перешкоди в справі поширення грамотности на Україні, вона додає: «Розвиткові грамоти шкодили і українські буржуазні націоналісти». Так виглядає науковість УРЕ: бажане видається за дійсність.

Українська Церква в УРЕ

Якщо йдеться про релігію і церковне життя в УРЕ, то ясно, що це найбільш покривджена й спотворена ділянка. Цій ділянці присвячено дуже мало гасел; на долученій таблиці (стор. 96), що класифікує гасла першого тому УРЕ й відповідної частини ЕУ 2, до них додано кілька гасел з ділян-

ки філософії й психології (в ЕУ 2 відповідно — 100 гасел).

Стаття про Автокефальну Українську Церкву повна лайки, пропаганди і позбавлена мінімального фактажу. Можна собі уявити, як ця стаття виглядає, коли УРЕ не згадує навіть прізвища митр. В. Липківського; натомість говориться, що УАПЦ інспірувала «куркульський терор», а під час німецької окупації була «знаряддям для шпигунства». Не зашкодить процитувати це гасло повністю, бо воно вимовно свідчить про «науковий» рівень і стиль УРЕ. Ось текст цієї замітки стосовно УАПЦ:

«Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли націоналістична контрреволюція з допомогою інтервентів намагалася відстояти на Україні поміщицько-буржуазний лад, в колах петлюрівців виникла ідея створення т. зв. автокефальної церкви. А. ц. відводилась не абияка роля в боротьбі проти Радянської влади. Вже перші осередки А. ц., що виникли в 1919-20, активно виступали на боці ворогів соціалістичної революції. Після остаточного розгрому збройних банд націоналістичної контрреволюції, діячі А. ц. провадили свою антирадянську діяльність у підпіллі. В спеціальних проповідях поширювалась націоналістична ідеологія, підтримувались антирадянські настрої і куркульський терор проти представників Радянської влади. А. ц. організувала відкриті антирадянські виступи ворожих елементів. Як відгалуження контрреволюційної організації т. зв. „Спілки

Визволення України”, А. ц. ставила за мету підготувати збройно повалення Радянської влади. 1929 на судовому процесі в справі СВУ ворожа діяльність А. ц. була викрита повністю, її осередки ліквідовані, а проводирі заслужено покарані як злочинці. А. ц. на Україні ніколи не мала підтримки трудящих і перестала існувати.

В роки Великої Вітчизняної Війни українські буржуазні націоналісти робили спроби знову створити на тимчасово окупованій території України осередки А. ц. як знаряддя для підкорення населення та для шпигунства. Розгром гітлерівців та їхньої націоналістичної агентури остаточно поклав край спробам відродити А. ц.

Залишки надхненників укр. А. ц., прислужуючи міжнародньому імперіялізмові, животіють ще за межами нашої країни як релігійні філіяли буржуазно-націоналістичних організацій».

Коментарі до викладу про Укр. Автокефальну Православну Церкву в УРЕ зайві; як звичайно, одні факти перекручені, інші пропущені, до цього додана лайка.

Греко-Католицьку Церкву називає УРЕ «знаряддям політичного і національного гноблення слов'янських народів», митр. А. Шептицького — «запеклим ворогом свободи українського народу», а про львівський псевдособор у 1946 р. сказано: «Ця постанова (про ліквідацію Гр.-кат. Церкви) відбивала прагнення віруючих і дістала їхню цілковиту підтримку».

Інші статті, що трактують католицькі справи,

більш ніж скандальні (Ватикан, Василіяни, Брестська церковна унія 1596). Про останню говориться (автор К. Гуслистий), що вона мала на меті «ополячити український і білоруський народи». В ст. «Ватикан» (М. Коваленко) дослівно написано, що «в роки другої світової війни Ватикан підтримував агресорів — Гітлера і Муссоліні, а також банди укр. буржуазних націоналістів» та про те, що в «Коллегіум руссікум» виховуються шпигуни для засилання в СРСР та на Україну. Позволимо собі ще на одну цитату з цього псевдонаукового твору, що його фірмує АН УРСР: «Агенти Ватікану — бандити з табору укр. буржуазних націоналістів вчинили ряд терористичних актів проти радянських людей, зокрема вони по-звір'ячому вбили полум'яного патріота-комуніста письменника Я. Галана».

Цей безпідставний закид повторюється і в замітці про письменника Я. Галана, що нібито загинув «від рук агентів Ватікану».

В УРЕ подано мінімальну кількість біографій церковних діячів, та й тоді підкреслено насамперед їхню суспільно-культурну роль (Антоній Печерський, Йов Борецький, Іван Вишенський та деякі інші). Іоанікій Базилевич, ігумен з Закарпаття, за УРЕ, «захищав інтереси свого монастиря св. Миколая на Чернечій горі від католицького кліру» (в дійсності це був греко-католицький священик); єпископ Балабан «захищав православну церкву від католиків і єзуїтів», а архієпископ Баранович «виступав проти унії й активно підтримував возз'єднання України з Росією і зміцнення зв'язку між ними».

Виходило б, що УРЕ виступає в обороні православія. Як далеке це від правди, видно із процитованого раніше пасусу про Українську Автокефальну Церкву. Додаймо до цього, що увесь зміст УРЕ просякнутий протирелігійністю та атеїчними ідеями. Тільки в першому томі поміщено дві довші статті про атеїзм.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В УРЕ

Трактування «Українською Радянською Енциклопедією» української культури впливає із позицій національної політики КПРС і в принципі відбиває той самий підхід, що і в стосунку до політичної історії України. Проте на цьому відтинку помітні деякі нюанси, поскільки частина культурної творчості є нейтральна чи незаангажована в змагання до політичної незалежності. З'ясуємо тут цю «культурну політику» редакції УРЕ на багатьох прикладах, зокрема зосереджених довкола таких питань, як її ставлення до нашої культурної спадщини перед революцією, до національної культури і науки в УРСР та на еміграції, трактування цілого т. зв. реабілітаційного процесу, національне визначення діячів культури й науки на Україні тощо.

Культурна політика УРЕ

В УРЕ є намагання подати можливо вичерпно ті культурні процеси і окремі вияви — в мистецтві, театрі, музиці, фолклорі, яких не можна якось пов'язати з антирадянською діяльністю. Так, ми знаходимо релятивно багато заміток про мистців 17-19 вв., про артистів і театральних діячів 19 і 20 вв.

Помітно, що з цього періоду знаходимо також низку біографій західньо-українських представників культурного життя, про яких дотепер майже не згадувалося в публікаціях УРСР. Цією групою статей можна було б бути навіть задоволеним, бо відгребано з забуття для радянського читача низку діячів української культури.

В ділянці літератури повизбирано прізвиста й окремі появи (альманахи, літературні періодики), яких не можна зв'язати з антибільшовизмом. Ціла низка незначних письменників і поетів 19 в., в тому числі й багато з Західньої України, знайшли відзначення в УРЕ. Гірше з нерадянськими поетами доби після революції. З них згадано м. ін. Христю Алчевську, західньоукраїнського поета Б. Антонича.

Інша справа щодо діячів української культури, яких можна пов'язати з самостійництвом або з антирежимною боротьбою в УРСР. А вже очевидно, що з емігрантів досі майже нікому не пощастило попасти на сторінки УРЕ. Виняток, мабуть, творить композитор Акименко Федір (1876-1945) та письменниця Катря Гриневичева (1875-1947). Але, напр., немає біографії видатного скульптора О. Архипенка, хоч поміщено замітку про російського маляра-емігранта М. Богданова-Бельського.

Проте українських учених, які мали відношення до формування української політичної свідомости, поважно просіяно. Є, щоправда, прізвиста В. Антоновича, М. Багалія чи Ф. Вовка, але при кожному з них сказано критично, що вони виступали з позицій «буржуазного націоналізму» і підготували шлях або продовжували напрям школи Грушевсь-

кого. Зате годі шукати таких видатних учених із виразним національним обличчям, як мистецтвознавець Д. Антонович, історик церкви В. Біднов, правник С. Бершадський та інші.

Натомість можна знайти цілком речеві і об'єктивні біографії чи згадки в загальних статтях про українських учених і таких неукраїнців, що діяли на Україні чи не з усіх ділянок поза українознавством. Тут пильно відмічені представники природознавчих і технічних наук, що діяли на Україні.

Особливо приємно було знайти в третьому томі УРЕ невеличку замітку про видатного хеміка, акад. І. Горбачевського, ректора празького чеського університету та УВУ; звичайно, про його участь в організації української науки за кордоном та про політично-громадську діяльність (член австрійської Палати панів, міністер здоров'я у Відні й ін.) УРЕ не згадала.

Більш-менш пристойну статтю поміщено про Бориса Грінченка (автори — І. Пільгук, О. Мазуркевич). Поза такими визначеннями, як «діяч буржуазно-ліберального напрямку», «стояв на позиціях буржуазного націоналізму», в цій статті є багато об'єктивного матеріалу про різнобічну діяльність Грінченка. В кінці статті сказано: «Заслугою Г. є його боротьба за навчання рідною мовою, широка популяризація кращих творів укр. літератури й народної творчости, створення підручників...» В якому кричущому дисонансі з цим стоїть твердження в статті «Грамота», мовляв, розвиткові грамоти шкодили укр. буржуазні націоналісти... На жаль, ст. «Громади», що мала всі дані навіть за сьо-

годнішнього курсу виглядати пристойніше, не до-рівнює попередній. Вона дуже мало інформативна, а оцінка кількадесятирічної праці «громад», єдиних носіїв українського національного руху на Наддні-пряниці у свій час, тільки негативна, хоч у ній брала участь низка діячів, яких радянська історіо-графія зараховує до революційних демократів.

Спеціально потрактовано діячів культури і ми-стецтва радянського періоду, які до смерті чи вже по смерті увійшли в конфлікт з владою і соціаліс-тичним реалізмом. Тих, що їх в останні роки реабі-літовано і важко було б поминути, поміщено; ко-роткі замітки про них написано в такому пляні: або ж їх антирежимне наставлення, а в тому числі й репресії не згадуються взагалі, або ж коли важко промовчати загальновідомі речі, подано стандартну критику. (Див., наприклад, стаття «Березіль», в якій, побіч заслуг того мистецького ансамблю, від-мічено «буржуазно-націоналістичні збочення керів-ництва театру» й одночасно опущено всі прізвища діячів «Березоля», що їх «вичищено», за винятком Л. Курбаса). Але ця «профілактика» виразніше по-мітна в трактуванні літератури.

Що ж до літераторів радянського періоду, з яки-ми уряд мав труднощі, то поміщено прізвища тіль-ки тих, яких останніми роками реабілітовано. Са-ма УРЕ принаймні в першому томі не проводить своєї власної реабілітаційної політики. Біографії реабілітованих літераторів подано в досить обереж-ній формі. Наприклад, про Б. Антоненка-Давидови-ча згадано, що у його книгах «Смерть» і «Землею українською» «є елементи неправильного тракту-

вання важливих питань сучасности, зокрема національного»; про В. Блакитного згадано, що писав «ідейно хибні статті», а про В. Бобинського, що він, перед тим, як стати на шлях пролетарської літератури, мусів «перебороти естетсько-модерністичні впливи, яких зазнав свого часу». Але ні про одного з них не згадано, що вони потерпіли від радянського режиму.

Біографії цілого ряду літераторів і учених подано в УРЕ неповно; вони уриваються в 1930-их рр., коли вони були або ліквідовані, або тимчасово заслани: письменники Сава Божко, Юрій Будяк, Дмитро Бузько, мовознавець Петро Бузук (чогось подано, що він лише «білоруський мовознавець», хоч з більшим правом можна б його вважати білоруським і укр. ученим, ніж Марка Вовчка УРЕ зарахувала до укр. і рос. письменників), режисер Януарій Бортник, письменник Остап Вишня, поет Олекса Влизько. Про трагічну долю ні одного з них не згадано, хоч рік появи останнього їх твору свідчить, що більшість із засланих давно «вийшли із літератури».

Де стоїть УРЕ з реабілітацією?

Ми вже згадали, що в основному УРЕ не проводить власної реабілітаційної політики. Вона не йде далше поза те, що вже раніше зроблено в колах Академії наук, Спільки письменників чи інших культурних діячів.

Однією із новіших, хоч довго підготовуваних реабілітацій в літературі, що її віддає УРЕ, є реабілі-

тація поета-модерніста Миколи Вороного. «Історія української літератури» (перший і другий томи, 1954 і 1957) не знаходять для нього доброго слова; бібліографічний показник «Художня література, видана на Україні за 40 років» (1958) випустив видання поезій Вороного в УРСР. УРЕ, після появи вибраних поезій в 1959 р. з передмовою акад. О. Білецького, здобулася для нього приблизно на двадцять рядків і вмістила портрет поета; з замітки довідуємось, що Вороний помер у 1942 р. Звичайно, сказано, що збірки його поезій «були позначені подекуди буржуазно-націоналістичними та декадентськими мотивами». Проте є і позитивна оцінка: «...поетичним творам В. властиві різноманітність жанрів і форм, досконалість вірша». УРЕ вмістила також нотатку про репресованого письменника Василя Вразливого, якому нарешті знайдено дату смерти (1938), бо згаданий бібліографічний показник ще її не подає. Так само подано деяких західньо-українських письменників в УРСР, які зазнали переслідувань: Василь Бобинський († 1938), Володимир Гадзінський († 1932) та ще живі Мечислав Гаско і Володимир Гжицький. Обох останніх реабілітовано 1956 р. Про Бобинського, як і про Гаска, написано, що «зазнав переслідування з боку польських властей, був ув'язнений». Проте ні словом не згадано, де він пробував і що видав між роками 1932 і 1938, а у випадку Гаска — 1958 (роки появи останньої перед арештом і першої по реабілітації книг). Мабуть, тому що В. Гжицький нині покався і пише в офіційному дусі, головне, що переробив свій роман «Чорне озеро»,

УРЕ не критикує цей «порочний твір», що коштував авторові кільканадцять років неволі.

З репресованих подано ще письменника Дм. Гордієнка († 1942) та єврейського письменника з України Давида Гофштейна. Останній належав до групи єврейських культурних діячів (Д. Бергльзон, П. Маркиш, І. Фефер, Л. Квітко, П. Каганович-Нистор, Я. Кушніров), яких у 1952 р. ліквідовано за «космополітизм» і «агентурну діяльність» на користь Ізраїля. Це був болючий удар, завданий єврейській культурі в СРСР сталінським тероризмом і шовінізмом. Хрущов в останні роки відмежувався від антиєврейських погромів Сталіна, але ніколи нічого відкрито не було сказано про ліквідацію чоловічих діячів радянського єврейства. УРЕ трохи кидає світло на це і розкриває, що одного дня, місяця і року їх ліквідовано.

Як дату смерти Д. Гофштейна, якого посмертно реабілітовано, подано 12 серпня 1952 р. Цю саму дату смерти знаходимо і стосовно іншого єврейського письменника на Україні Давида Бергельсона. Це безумовно свідчить, що обох письменників розстріляно одного і того самого дня, як і їхніх одновірців і товаришів пера; їх імена або будуть промовчані, або з'являться в УРЕ щойно згодом.

Автори й редактори УРЕ старанно промовчують репресії проти українських й інших діячів в СРСР за сталінської ери, хоч КПРС нібито засудила сталінські ексцеси та «культ особи». Вони не мають сміливості сказати про це відкрито, хоч про сталінську практику в сателітах вони говорять (див. виразу згадку про арешт В. Гомулки в 1951-1954 рр.).

Ми знайшли ще в третьому томі названими без негативних епітетів прізвища трьох nereабілітованих літературних діячів: М. Любченка та П. Филиповича як авторів зб. «Гроно» та М. Зерова, як перекладача клясичної літератури. Чи ця об'єктивна згадка мала б означати і їх реабілітацію? В цьому можна сумніватися; проте слід відзначити як позитивний факт, що й цих літераторів не промовчують цілковито, що було дотеперішньою практикою, а, якщо їх вже згадують, то не обов'язково тільки з образливими окресленнями.

Визначення національної приналежності діячів культури в УРЕ

Ми вже вказали, що УРЕ вмістила релятивно багато біографій представників науки і культури, зокрема якщо вони, так би мовити, «неутральні» в стосунку до політичних змагань українського народу. Багатьох, на всякий випадок, більше, як можна було сподіватися, природознавців, техніків, лікарів тощо УРЕ називає українцями. В цьому відношенні УРЕ застосовує приблизно такий критерій: раз хтось працював на Україні, є українським ученим, незалежно від того, чи, наприклад, в ХІХ ст. він себе уважав українцем, чи ні. Це саме стосується до науковців неукраїнського походження, наприклад, євреїв, а деколи й росіян. Більшості з них дано визначення — укр. радянський ботанік, патолог, металург і т. д. Деяким ученим з минулого століття, хоч українцям з походження,

якщо вони були сильно занґажовані суспільно поза Україною, причеплено епітет «вітчизняний», а деяким компромісове визначення: укр. і рос. історик (обидва Бантиші-Каменські і т. д.).

Зрозуміло, що з цього приводу виникають деякі дисонанси і розходження між УРЕ та «Большой Советской Энциклопедией». БСЭ визначає багатьох українців, які не замаркували себе ясно в національному русі, зокрема учених, як росіян. Те саме стосується не експонованих діячів в УРСР або таких, що згодом працювали поза Україною. Коли редакторам важко було очевидному неросіянинові причепити російську національність, вони його визначали прикметником — «отечественный».

УРЕ дозволено вести дещо іншу політику: більшість діячів українського роду до революції УРЕ вважає українцями, а пореволюційних, які діяли на Україні, — так само називає українцями, навіть якщо в багатьох випадках вони є іншого походження (євреї, поляки, німці, а навіть деякі росіяни). Звідсіля так багато різниць щодо національності. БСЭ зараховує до росіян таких учених, що працювали на Україні і здебільшого були українського роду та яких УРЕ вважає українцями: з дореволюційних постатей — хемік Дмитро Абашев, фізик Михайло Авенаріус (БСЭ не подає ніякої національності), хемік Петро Алексєєв, педагог Христина Алчевська (за БСЭ — «русская прогрессивная деятельница»), її син актор Іван Алчевський (за УРЕ — «рос. і укр. актор співак»), природознавець Антін Анджейовський (БСЭ не подає національності, УРЕ — «укр. природознавець, родом

поляк»), історики Дмитро і Михайло Бантиш-Каменські (за УРЕ — обидва «укр. і рос. історики» за БСЭ — перший «историк России и Украины», другий — «русский археограф»), фізіолог Йосип Баранецький, композитор Максим Березовський; із пореволюційних діячів: палеонтолог Олексій Алексеев (за БСЭ — тільки «сов.»), літературознавець Варвара Андріянова-Перетц (БСЭ — «русский сов. историк литературы», УРЕ — «рос. і укр. рад. історик літератури»), мовознавець Олекса Баранников (БСЭ — «сов.», УРЕ — «укр. і рос.»), мікробіолог Олександр Безредка та ін. Подані тут приклади взято тільки з першого тому УРЕ. Їх можна б помножити.

Нелегко в'яснити, від чого ці розбіжності: можливо, що про деякі випадки важко вирішити, до якої національності зарахувати чи навіть дана особа сама себе ким вважала. З другого боку, в БСЭ були виразні тенденції включати видатних осіб неросійських народів до своїх рядів і представляти їх перед світом як росіян. Виглядає, що УРЕ дозволено «реукраїнізувати» деяких діячів. Цю концесію ми вважаємо мінімальною, бо в російських джерелах ці діячі і надалі лишаються росіянами і такими їх знатиме світ. Є це, на нашу думку, провінціалізація розуміння національної приналежності, мовляв, ви на Україні вважайте собі Березинського чи Бортнянського за українців, а ми тут, в центрі, говоримо, що вони росіяни. Такими вважатиме їх і світ, бо джерелом для чужомовного світу є БСЭ, а не УРЕ.

Проте сама УРЕ не є послідовною у стосунні

свого критерія. У відношенні до деяких справді українських діячів УРЕ стосує практику дуже рафінованої русифікації.

Тоді як УРЕ називає українськими чи не всіх техніків, природознавців, лікарів й інших представників застосовних наук, які діяли і діють на Україні, не зважаючи на їх національну приналежність (це стосується багатьох росіян, євреїв, поляків, німців й інших), деяких яскравих українських культурних діячів, зокрема ж письменників приписують росіянам й українцям, дарма що вони були творцями українського культурного відродження в ХІХ ст. Тоді як Макс Мойсейович Губергріц є, за УРЕ, українським радянським терапевтом, Марко Вовчок — «видатна революційно-демократична українська й російська письменниця». Важко відгадати, якою логікою керуються тут редактори УРЕ. Та перед тим, як розкрити її, ще кілька прикладів.

З третього тому довідуємось, що також Євген Гребінка — «укр. і рос. письменник». Подібно маємо і в другому томі, де В. Боровиковський та Д. Бортнянський є названі «укр. і рос.» малярем чи то композитором. Якщо йдеться про останніх, то «Большая Советская Энциклопедия» тримається цього самого русифікаційного курсу, але у випадку Марка Вовчка та Гребінки московські редактори не посміли переступити меж пристойности і правильно визначили їхню приналежність до української культури («выдающаяся укр. писательница»; «укр. писатель»). Росіян з БСЭ переплюнули

наші рідні землячки, відписуючи творців українського письменства російській культурі.

Пробуючи віднайти якесь вияснення для цього справді чудернацького підходу київської УРЕ, приходимо до висновку: прикметник «український» в додатку до прізвища хеміка, лікаря, математика, архітекта чи ґрунтознавця має для редакторів УРЕ значення льокальності, як от «сибірський», «кавказький» (замість сказати «з Сибіру», «з Кавказу», з «України»). Таке визначення «український» редактори УРЕ щедро роздають різним особам, що довше чи коротше працювали на Україні. Але кваліфікація «український» при йменні письменника, історика, композитора чи маляра означає його пов'язання з національною культурою, світоглядом даного народу, вона утотожнюється з самобутністю нації і її прагненнями. І тут редактори УРЕ пішли так далеко по лінії «російсько-українського зближення», що всюди де його можна сповидно виявити, роблять це навипередки з самими росіянами.

А таким сповидним приводом до цього є, напр., факт, що даний письменник чи мистець писав також російською мовою чи опрацьовував так само російський сюжет чи проблематику. Факт, що даний український письменник писав також російською мовою в умовах дореволюційної Росії нічого не говорить про його приналежність до російської культури чи персональне визначення себе в її рамках. Цей факт радше подібний до того, що частина французьких чи німецьких письменників в XV-XVII стол. писала також латинською мовою, що українські автори XVII-XVIII стол. писали також

польською мовою або дехто з росіян XVIII-XIX стол. пробував пера і французькою мовою. Було б смішним саме на цій підставі зарахувати останніх до французької літератури. Подібно стоїть справа і з Вовчком чи Гребінкою. До якої національної літератури вони самі себе зарахували, свідчить обставина, що серед справді невідрадних умов для українського письменства вони цілком свідомо (а не «ради увлечення») стали його новітніми творцями. За логікою УРЕ скоро дочекаємось, чого доброго, що й Шевченко буде названий «укр. і рос. поетом», бо він також дещо писав по-російському. Будемо раді, якщо редактори УРЕ спростують наші міркування з приводу цього справді скандального маніпулювання діячами української культури...

Кількість прикладів фаворизування російської культури підписуванням їй різних діячів можна збільшувати. Напр., Миколу Ге (в УРЕ — Ге) названо російським живописцем. Але щоб якось невинно згадати його пов'язання з Україною, додано: народився в сім'ї укр. поміщика. Насправді ж Ге можна так само свобідно назвати українським, як і російським малярем; адже він 20 років свого творчого життя провів на Україні і має низку творів з українською тематикою. А для точности — він не українського походження, хоч родився і довго жив на Україні, а французького. Подібно у випадку ґрунтознавця К. Гедройца, якого УРЕ називає «російським рад. ґрунтознавцем». Він однаково може бути названий і українським, бо походив з України і довго тут працював. Чому б редакторам УРЕ не подати його польського походження,

як це вони зробили з Титом Гембіцьким, актором і режисером на українських сценах? Невже вони думають, що об'єктивне представлення речей не йтиме по лінії їхнього служіння «старшому братові»?! Не інакше бо доводиться вияснити той факт, що чистокровного німця, подорожника й етнографа Йогана Готліба Георгі зроблено «російським етнографом, мандрівником», хоч він усі свої праці писав німецькою мовою.

ПРОМОВЧАННЯ, ПЕРЕКРУЧЕННЯ, РУСИФІКАЦІЯ — ПРИЙОМИ УРЕ

Вже в попередніх розділах достатньо виявлено, що в трактуванні українського минулого, культури нашого народу, його спадщини тощо УРЕ нагинає історичні факти, частіше промовчує їх, а подекуди іде рабськи по лінії «російсько-українського єднання». В цьому розділі наведемо ще низку разючих прикладів (далеко не всі!) з інших ділянок про те, як однобічно і необ'єктивно, а тому і антиукраїнськи, УРЕ ставиться до інформацій і фактів української сучасної і минулої дійсності.

Українці поза УРСР та еміграція в УРЕ

Географія України, як неутральна з політичного погляду ділянка, (маємо на увазі насамперед фізичну географію), назагал представлена об'єктивно. Але поважний виняток творять згадки, чи радше їх брак, про українські етнічні поселення поза УРСР. В той час як еміграційна ЕУ пильно віднотовує всі місцевості, повіти і області з українським населенням поза УРСР, подаючи приступні числа українського населення, УРЕ це промовчує або збуває загальниками. Тільки тут-там в загаль-

них статтях, як Алтайський край, Акмолінська, Амурська, Брянська, Воронізька, Гомельська, Горно-Алтайська автономна, та Гродненська області, Грузинська РСР, Дагестанська АРСР, Далекий Схід, згадано, що там живуть також українці. Подано, що в Акмолінській обл. живе 20% українців, а в Амурській обл. 26,4%. В статті «Далекий Схід» сказано: «...значну частину населення Д. С. становлять українці, в окремих районах Амурської обл. та Приморського краю — 25-50% заг. кількості жителів». В Брестській обл., за УРЕ, немає українців...

Але поза тим не сказано ні слова про розміщення, побут, культурно-суспільне життя, для прикладу, 130 тис. в Акмолінській та 150 тис. наших земляків в Амурській обл. Немає ні словечка про гром.-культурні установи, школи, пресу в минулому і тепер (нині, звичайно, нічого подібного там не існує). Тому УРЕ промовчує і про дореволюційну і пореволюційну дуже цікаву культурно-політичну сторінку українського національного життя українського далеко-східньої колонії. Політика Москви супроти української меншости поза УРСР — це найчорніша сторінка т. зв. національної політики КІРС.

Додаймо, що подібна доля деяких меншостей і на Україні; на підставі дотеперішніх томів УРЕ це можна ствердити про болгарів, гагаузів та греків. Цим меншостям відмовлено в культурному розвитку рідною мовою. Вони здебільша русифікуються, бо живуть по містах абож у таких областях України, де русифікація взагалі всього населення піш-

ла найдалі (Одеська, Кримська, Миколаївська і Сталінська області).

В цьому відношенні далеко краще фахово і ґрунтовніше з національного боку опрацьовані відповідні статті в ЕУ 2, де призначено цілком належне місце українським поселенням не лише в Аргентині, але і на Далекому Сході, Казахстані чи на Донщині, а з другого боку, присвячено належну увагу також інформаціям про національні меншості на Україні. Так само на відміну від ЕУ 2 немає в УРЕ заміток про українські поселення в Югославії, що їх слід було подати під гаслами — «Банат», «Бачка», «Боснія».

Окремо слід розглянути, як відзеркалена в УРЕ майже двомільйонова соціяльна і політична еміґрація за океаном. Редакція УРЕ, як і теперішня влада на Україні, розрізняють т. зв. «трудова еміґрація» від політичної. Цю останню ігнорують і збувають тільки дерогативними епітетами. Натомість соціяльну еміґрацію за океаном подекуди згадують.

УРЕ не містить майже зовсім відомостей про українську політичну еміґрацію та про зв'язок українців в минулому і в сучасному із Заходом. При статтях «Австралія», «Австрія», «Баварія», «Бельгія», «Берлін», «Варшава» не згадано жодним словом про те, що в цих країнах чи містах живуть і жили українці, ні про зв'язки цих країн із Україною.

В обширній статті «Білорусь» зовсім не згадано про українсько-білоруські зв'язки в минулому й сучасному.

Вийняток хіба творять кілька відірваних даних про діяльність українців у Відні в ХІХ і на поч. ХХ

стол., м. ін., зазначають автори (Л. Корецький, В. Пустогаров), що т-во «Січ» на початку провадило прогресивну діяльність, навіть революційну пропаганду, звичайно, без специфікації, з якою метою. Кілька згаданих прізвищ українських діячів у Відні — це всі вже відомі і прийняті в радянську історію культури, і нікого більше.

В передмові до УРЕ пишеться таке: «Енциклопедія містить матеріал з життя трудової української еміграції в США, Канаді, Аргентині та інших країнах світу». Видно, що не у всіх країнах і містах української діаспори редакція УРЕ знайшла «трудова» еміграцію, а про «нетрудова» не приходиться писати...

Все таки в трьох перших томах ми маємо деякі інформації про українців за океаном в трьох статтях: Аргентина, Бразилія, Вінніпег.

В статті «Аргентина» є цілий підрозділ: Українці в Аргентині; але тут згадують тільки установи і діячів «прогресивної» і радянської групи емігрантів. Про все інше написано: «Українські прогресивні організації ведуть наполегливу боротьбу проти буржуазно-націоналістичних організацій». В статті «Бразилія» автор (І. Онищенко) нараховує 105-115 тис. українців у Бразилії і подає більш-менш правильні дані про їх розміщення, заняття та історію поселення. Проте, інформуючи про релігійне і культурне життя, нехтує весь сімдесятилітній добуток українських емігрантів. Немає згадки ні про одну національну організацію, ні про одну газету; згадує тільки, що якийсь час існувала ефемерна радянськоїська організація «Червона зірка». Не

називаючи по імені установ і діячів, він все таки визнає, що українське нац. життя там існує. Він пише: «Укр. населення в Бразилії на громадські кошти створило кілька культурно-освітніх і господарсько-допомогових організацій, в тому числі більше десяти початкових шкіл і одну семінарію, де діти навчаються українською мовою». З цим цілком можна погодитись, але трохи далі Онищенко сам собі суперечить, твердячи, що уряд заборонив існування «прогресивних» організацій і преси (не названо, якої саме!), проте «допускає діяльність буржуазно-націоналістичних і релігійних організацій (церковників-уніятів, т. зв. василіяни), які існують за рахунок підтримки капіталістів і великих землевласників». Автор забув, що раніше згадувану семінарію, створену на громадські кошти, провадять оо. Василіяни.

Так само в ст. про Вінніпег, що канадійсько-українську столицю із понад 40 тис. українців, мова тільки про «прогресивних» українців і їх організації та пресу.

Про українські скупчення в десятках міст Америки й Азії не згадано, не відмічено їхні організації, установи, ані десятки їхніх діячів. Вийняток становлять, як уже згадано, т. зв. прогресивні організації, напр., «Американських українців ліга» — «прогресивна культосвітня організація трудящих українців в США», кілька радіофільських пресових органів та прогресивні діячі. Між цими останніми поміщено кількох нездарних поетів чи письменників та всіх комуністичних діячів Канади і США українського роду. зрозуміло, більшість з

них вже із зміненими прізвищами (Джон Бойд, Джон Вір). Але в УРЕ немає ні однієї замітки про установи американських українців, що стоять на національних позиціях (ЕУ 2 нараховує сім слів-заміток з української проблематики під гаслом «Американський»).

Все багатогранне життя української діаспори, яке саме стосовно літери А-Г дає дуже багато матеріалу для енциклопедичного зафіксування, зігноровано. Дуже поверхова, однобічна та назагал агітаційна стаття «Газета» згадує всього-на-всього дві еміграційні національні газети із кількох сот назв, і то в такому формулюванні: «Газети буржуазно-націоналістичного напрямку видають укр. націоналістичні покидьки у США («Свобода»), в Канаді («Новий шлях») та ін. країнах».

Щодо культурних діячів поза УРСР уміщено нотатки про письменника В. Гренджу-Донського на Словаччині, не згадуючи його творів національно-політичного змісту, а також промовчуючи, що на нього кілька разів була нагінка за «буржуазний націоналізм». Не допомогло йому тут і те, що письменник з 1945 р. став членом компартії. Справді є незрозумілим, чого редактори не дали місця в УРЕ чи не єдиному гідному нині уваги діячеві української культури в Польщі, маляреві Л. Гецові.

Матеріали правного і суспільно-політичного характеру в УРЕ

Право, зокрема в його чисто технічному сенсі, дуже слабо заступлене в УРЕ. Першість дано по-

точній політиці, і то радше в її пропагандистському формулюванні.

Якщо мова про історію українського права, то вона знайшла мінімальне відбиття в УРЕ. Та невеличка кількість історично-правних гасел, яка попала до УРЕ, опрацьована слабо і загальниково (Віче, Волость, Великий князь, Візантійське право й ін.); деяких взагалі немає, напр., тільки на літеру «В» — Вира (покарання за давнім українським правом), Волоське право, Ветеринарний кодекс УРСР (до речі, тепер скасований) та ін.

Децю більше, але далеко не достатньо, українського матеріялу подано в загальних правничих гаслах, які ілюструються прикладами чинного права в УРСР, напр., в таких статтях: «Адвокатура», «Акти громадянського стану», «Адміністративний кодекс УРСР», «Авторське право» й ін. Натомість дуже слабими і без глибшого і ширшого укр. змісту є статті «Автономія» та «Адміністративний поділ укр. земель»; останню статтю редактори УРЕ звузили тільки до адміністративної реформи в УРСР в 1922-25 рр., при цьому поминаючи відмежування Таганрогу і Кам'янського від УРСР. В замітці «Вислання» сказано, що його призначається вироком суду тільки до 5 років. А втім, поминаючи саму практику висилання на кільканадцять років, вкажемо тільки на радянський правний документ, а саме Кримінальний кодекс УРСР, дійсний на 1. 9. 1958, в якому сказано: «Видалення за межі СРСР, або за межі УРСР, або за межі окремої місцевости з обов'язковим оселенням в тих чи інших місцевостях суд може призначити на строк від трьох до десяти

років». В ст. «Акціонерне товариство» УРЕ не згадує, що на початку застосовано в радянській економіці цю «буржуазну форму» організації виробництва. Цікаво буде вказати ще на кілька слизьких пунктів із політично-правної проблематики в окремих статтях. В загальній замітці «Агент дипломатичний» подано, що «УРСР як суверенна держава за своєю конституцією (ст. 15-б) має право приймати і призначати дипломатичних представників». Це саме повторено в статті «Акредитування», з якої наведемо відповідну цитату: «Згідно з конституцією УРСР (ст. 30 п. и, і), Президія Верховної Ради УРСР має право призначати і відкликати повноважних представників УРСР в іноземних державах, а також приймати вірчі грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав». Про те, що це право теоретичне і в нинішній дійсності нездійсниме — не сказано ні слова.

Варто відзначити як курйоз ще таке гасло, як «Відклична грамота». Після дефініції обидвох понять подано, що «згідно з ст. 30 конституції УРСР відкликання повноважних представників УРСР в іноземних державах і прийняття відкличної грамоти акредитованих при уряді УРСР дипломатичних представників іноземних держав входить в компетенцію президії Верх. ради УРСР» і що «президія Верх. ради УРСР приймає вірчі грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав». Воно то звучить імпозантно, але кожен, включно з редакторами УРЕ, знає фіктив-

ну вартість цієї постанови. Нагадується приповідка: коня кують, а жаба ногу підставляє...

Такий курйоз знаходимо і в третьому томі. Сталінська конституція передбачає «всенародний опит» у формі референдуму. Це цілком теоретичний конституційний інститут, бо на протязі сорока років його ні разу не застосовано, хочби й у такій інсценізованій формі, в якій відбуваються в СРСР вибори.

Навіть деякі статті державно-правного змісту із радянського періоду дуже бідні на конкретний історичний фактаж: «Всеукраїнська надзвичайна комісія — ВУЧК» (УРЕ не подає ніодного прізвища осіб, що керували чи були відповідальні за діяльність цієї, по-своєму важливої інституції), «Громадянство» тощо; в останній статті цілком не подано аналізи законодавства про громадянство УРСР 1918-1923 рр., коли справді існувало ще окреме укр. радянське громадянство. В замітці «Галицький революційний комітет» соромливо промовчано назву «держави», яку створили більшовики після зайняття частини західньоукраїнських земель в 1920 р., а саме Галицької Радянської Соціалістичної Республіки, а також не подано складу її комуністичного уряду. Річ у тому, що й одну, і другу справу речникам теперішнього режиму не вигідно подавати. Сам факт утворення Галицької РСР, обумовлений тактичними маневрами, в дійсності суперечив національно-соборницьким інтересам, і це нинішній режим воліє промовчувати; а прізвищ членів галицького комуністичного уряду, крім Затонського, годі подавати, бо всі вони згодом були так чи інак-

ше репресовані і ліквідовані (М. Баран, І. Немоловський, М. Левицький, Ф. Конар, М. Гаврилів, М. Козоріс, І. Сіак, І. Кулик та ін.), і їх ще не всіх реабілітовано. В першому томі УРЕ є лише нотатка про М. Барана, дата смерти якого (1937) прозраджує, що він став жертвою «ежовщини».

Про адміністративну централізацію СРСР, також на відтинку наукових дослідів, довідуємось із розкинутих інформацій у різних гаслах УРЕ. Для прикладу подамо, що на Україні існує цілий ряд дослідних інститутів (напр., виноробства, кукурудзи, луб'яних культур, цукрових буряків, селекційно-генетичний ім. Лисенка), які всі належать не до Академії сільсько-господарських наук УРСР, лише до остосовної всесоюзної академії в Москві.

Замітка «Головне управління при Раді міністрів» інформує нас про наявність у Києві однієї установи, про яку важко знайти вказівки в поточній радянській пресі. Її назва: «Головне управління організованого набору робітників і переселення». З інших джерел знаємо, що стосовні відділи існують при обласних виконкомах. Не важко догадатись про ціль і характер діяльності цих установ. А речники влади сьогодні намагаються заперечити факт примусового переселення з України, про що нетрудно довідатись, читаючи хочби й УРЕ між рядками.

Подібно на перший погляд «невинна» стаття — «Восьмирічна неповна середня загальноосвітня трудова політехнічна школа» (так звучить теперішня назва повної початкової школи в УРСР) розкриває

хвилюючи нас проблему мови навчання в школах УРСР. Прочитуємо належний пасус:

«Навчання відбувається рідною мовою учнів. Питання про те, якою мовою навчаються діти в школах, вирішують батьки. В школах з українською або російською мовою викладання вивчаються: рідна мова, за бажанням батьків — відповідно: українська чи російська, іноземна мова, література, математика, фізика, хемія, біологія, географія, історія, малювання, музика і співи, фізична культура та праця. Російська мова вивчається як засіб міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби всіх народів СРСР. В школах з іншими мовами викладання (румунською, угорською та ін.) вивчаються: рідна мова, російська та іноземна мови й інші навчальні дисципліни».

Сказано досить ясно; але для ще більшої ясности дозволимо собі підкреслити найважливіші пункти, бо їх для декого може завуалювати спосіб авторового формулювання: 1) в українській школі навчається російська мова, не зважаючи на «добровільність», бо вона є засіб «міжнаціонального спілкування»; 2) в російських школах УРСР навчають української мови тільки там, де цього виразно батьки домагаються (можна думати, що таких батьків є мінімальний відсоток — як через перевантаження дітей працею та іншими предметами, так і у висліді російського шовінізму); 3) в школах меншостей на Україні (румунських та угорських) не вчать української, тільки російської мови; тут навіть не дається батькам можливости вибору. Це

значить, що всі меншості в УРСР мають стати засобом русифікації України. Згадана стаття в УРЕ не подає ніякої статистики про стан шкільництва в УРСР за мовою навчання.

Кілька політично-суспільних статей в УРЕ, які нормально вимагали б об'єктивного трактування, сповнені фальсифікації і найдешевшої пропаганди. Вистачить навести замітку «Анархізм», в якій написано, що ідеї анархізму «знайшли свій прояв у програмі Союзу комуністів Югославії (1958)».

Делікатне питання про асиміляцію редактори УРЕ збули тим, що зробили посилання на ст. «Нація» і «Національне питання». Але навряд, чи в тих гаслах читач знайде про асиміляцію українського населення в містах УРСР та поза нею в СРСР. Зацитуємо ще «архитвір» УРЕ, замітку «Бандитизм» (шкода, що автор не подає свого прізвища), в якій вираховано, крім Зеленого, Орловського, Тютюнника, Григор'єва, Махна, ще й Мельника, Бандеру, Боровця. До «літератури» цього гасла внесено горезвісну брошуру Беляєва і Рудницького «Під чужими прапорами». Редакція енциклопедії, що хоч трохи шанує себе і свою працю, має достатню причину соромитися такого «твору».

Назвавши «антисемітизм» — «різновидністю буржуазного націоналізму», УРЕ (автор В. Костенко) пише, що протиеврейську «погромницьку політику захищали також усі українські дрібнобуржуазні партії, в тому числі й ті, що маскувалися під соціалістів», та що «поширенню антисемітизму сприяли і різні єврейські дрібнобуржуазні партії, сіо-

ністи всіх мастей, зокрема Бунд». Звичайно, про становище євреїв в СРСР, зокрема після 1948 р. не подано нічого...

Інші пропущення, перекручення і недоліки УРЕ

В УРЕ є ряд пропусків або перекручень, частина з яких обумовлена політичними мотивами, а інші виникли просто через помилкове трактування політично нейтральних фактів. Наведемо ще кілька маркантних прикладів:

У статті «Азбучна війна» УРЕ подає, що в Галичині плян латинізації українського письма «був вперше запропонований 1834 гал. реакційним діячем Й. Лозинським», в той час як загально відомо, і про це правильно написано в ЕУ, що Лозинський належав до тих членів комісії, які висловилися проти латинки. Володимира Барвінського (1850-83) УРЕ редукує до літератора і замовчує його широкогогранну громадську і політичну діяльність. В замітці про Академічний гурток у Львові чогось подано, що його демократична група, очолювана І. Франком, Павликом й ін., вела боротьбу не лише проти москвофілів, але і проти народовців. Це звичайне перекручення фактів: Франко, будучи політично проти тодішньої старшої народовецької генерації, не виступав проти їх національної орієнтації — «народовецької», бож він сам став «народовцем». У Березі Картузькій, за УРЕ, сиділи тільки комуністи. Добре відомо всім тим комуністам, що сиділи в Березі Картузькій, що в 1934-39 рр. там

тримали сотні українських патріотів зокрема членів Організації Українських Націоналістів (ОУН), і що польські, єврейські, українські і білоруські комуністи були там у меншості.

У великій статті (3 шпальти) про Віссаріона Белінського автори внесли ясні протиріччя: або Белінський «ставився з повагою до створеної укр. народом культури, літератури...», або він «робив невірні висновки про те, ніби українська мова втратила своє значення й начебто прагнення до створення літератури українською мовою не має під собою життєвої основи». Очевидно, правдою є останнє, бо важко шукати помилок у критика типу Белінського щодо таких засадничих справ, як ставлення до мови якогось народу. Автори статті не цілком щасливо хотіли виторгувати собі можливість сказати дрібку правди про цього російського великодержавника, нинішнього ідола режиму, тим, що підсунули йому неіснуючу «повагу» до української культури.

З ще інших перекручень чи замовчувань подамо лише для прикладу ось такі: чогось редакторам УРЕ важко погодитись, що Українська Академія Наук була заснована в 1918 році, і то українським гетьманським урядом. Вони скрізь твердять, що Академію створив уряд УРСР в 1919 (див. стаття про В. Вернадського, першого президента УАН). В замітці про галицького письменника, свящ. Тимодея Бордуляка написано, за першим томом спотвореної «Історії укр. літератури» (1954), що він викривав «антинародну діяльність укр. буржуазної інтелігенції». Про композитора Дм. Бортнянського

(за УРЕ — укр. і рос. композитор) слівцем не згадується, що його композиції в основному — церковна музика.

Є промовчування і в неповажно написаній біографії В. Винниченка; точніше — в ній бракує згадки, що в 1920 році Винниченко поділяв радянську платформу та поїхав був до Росії і до УРСР на переговори, але повернувся за кордон розчарований, та що його твори друкувалися в УРСР в 1920-их рр. В замітці про антологію «Вік» не названо прізвища її головного ініціатора і редактора С. Єфремова. Прикро, що водночас редактори не подали окремої замітки про найбільше в царській Росії українське видавництво «Вік» (теж почин Єфремова й інших), яке на протязі двадцять кількох років до революції видало бл. 140 книг.

З біографій радянських діячів немає Михайла Бондаренка, короткочасно в 1937 році голови ради нар. комісарів УРСР (згодом зліквідованого), економіста і радянського дипломата Олекси Войни, сучасного економіста Дмитра Вірника, ґрунтознавця-академіка А. Власенка та ін. Проте є довші і детальні біографії партійних діячів КПУ М. Бубновського та Г. Бутенка. Видно, що також А. Бараневський, кол. міністер закордонних справ УРСР посідає значно нижче місце в ієрархії, бо для нього не знайшлось місця в УРЕ.

Натомість редактори УРЕ намагаються виповнити вчинені ними свідомо прогалини в укр. історії та суспільно-культурному процесі деякими сурогатами, такими, як другорядними діячами КПЗУ (передових діячів, мабуть, не помістять, бо їх засудив

Комінтерн) та вже третьорядними діячами з рядів т. зв. прогресивної еміграції в Канаді і США. В УРЕ подаються також як правило т. зв. знатні люди УРСР, передовики виробництва та українці-герої Радянського Союзу. Цим всім приділено багато місця і, звичайно, теж поміщено знятку кожного. Це тоді, коли для великого вченого Федора Вовка не знайшлось місця для знятки.

Правильно, що УРЕ помістила хоч коротку замітку про польського письменника Станіслава Вінченца, нині емігранта в Франції, який писав на гуцульську тематику. Проте незаслужено так мало написано про видатного польського філолога і діяча та прихильника українців, Яна Бодуен де Куртене. Дивує так само пропущення біографії польського соціалістичного діяча Леона Василевського, автора і знавця українських справ, батька тепер прославленої письменниці Ванди.

З черги згадаємо ще кілька біографічних та речевих українознавчих гасел, в яких є багато прогалин. З історії культури слабо опрацьовано такі гасла: Ізидор Воробкевич, Яків Головацький та Головна Руська Рада, як також — «Грамота», «Грамотність» (про що вже раз була згадка).

Справді слабкі, а навіть скандальні з погляду українознавства замітки «Бойки» і «Бойківський говір». Автори дослівно нічого не сказали про побут, етнографію і своєрідності цього укр. племені. В статтях про болгарів і вірменів нічого не подано про ці меншості на Україні, їх число, мову, культуру, побут. Всі тут наведені гасла є далеко повнішими і багатшими з погляду фактажу в еміграційній

«Енциклопедії Українознавства», ніж в УРЕ. Бракує етнографічного матеріалу також в гаслах — «Волочіння», «Ворожіння», «Голосіння».

В статті про філософа Гегеля не подано про вплив його вчення та про його послідовників на наших землях (пор. цікаву статтю Д. Чижевського в ЕУ 2 про гегеліянство на Україні). Мало українського матеріалу в інакше добрій статті покійного Л. Булаховського «Грамматика». Не мають будь-якого українського змісту статті «Гроші», «Герб»; з останньої є посилання на «Геральдику», але й тут вся українська геральдика збувається кількома загальниковими рядками. Так само в загальних статтях «Географія», «Ґрунтознавство» не подано огляду цих наук на Україні; обидві вони мають поважну традицію на нашій батьківщині, проте читач не зможе довідатись з кількох прізвищ дослідників в Росії й СРСР, хто властиво є українськими географами чи ґрунтознавцями. В семисторінковій статті «Гірнична справа» акад. О. Щербань не подає окремо розвитку цієї важливої ділянки техніки на Україні. Цікаво буде згадати, що на 12 позицій літератури, поданої в цій статті, немає ні однієї праці українською мовою.

З поданої літератури до окремих більших заміток чи статей виходить, який бідний стан українознавчої науки в УРСР. Напр., там немає українською мовою монографій про відомого славіста Осипа Бодянського, про літописця Самійла Величка, немає ніякої студії про де Болляна та перекладу його «Description d'Ukraine».

Цілу низку загальних гасел, що не мають нічого

спільного з політикою, належить визнати слабкими та недостатньо інформативними, зокрема що стосується українського фактажу. Такими є насамперед спортові гасла, далі економічно-побутові, як Вовна, Вівчарство, Бондарство, соціальні (Венеричні хвороби), географічне гасло — Болота, літературознавство (Вірш), майже ніякого укр. матеріалу не подає ст. Ветеринарія. Не від речі буде подати, що, за УРЕ, венеричні недуги поширені тільки в капіталістичних країнах, де їх породжують соціально-економічні умови, а в УРСР «у 1958 р. спостерігалися лише поодинокі випадки різних форм сифілісу». Оце і всі статистичні дані про так важливу сторінку народного здоров'я на Україні. Стаття про алкоголізм, що може бути надзвичайно цікавою соціологічною розвідкою про це соціальне лихо, зведена в УРЕ до звичайної агітки, мовляв, ця «соціальна хвороба є породженням капіталізму» та що в США споживають в 3,3 рази більше алкоголю, ніж в СРСР. Шкода, що ЕУ 2 відсилає читача до гасла «Протиалкогольний рух», а то напевно ми мали б об'єктивну і уаргументовану статистичними даними (часто з радянських джерел) статтю про алкоголізм в СРСР та на нашій батьківщині.

Чого немає, а повинно б бути в УРЕ

В перших трьох томах УРЕ, якщо б вона була більш українська і наукова, а менш режимова, повинен би знайтися цілий ряд біографічних та речевих гасел. Кажемо «повинен» не в сенсі наших

побажань, але навіть виходячи з радянського характеру УРЕ та приписаної їй редакторам лінії. УРЕ — при всій її радянськості (а ми її критикуємо, маючи на оці також, що вона появляється в УРСР), проте при більшій пошані до української культурної спадщини, при бодай трохи більшому бажанні зберегти науковий стандарт твору і, врешті, при дрібці громадської відваги редакторів — повинна б помістити біографічні замітки таких осіб, крім тих, про кого ми вже писали раніше:

В першому томі — літературознавці Дмитро Абрамович і Євген Адельгайм, націоналкомуністичний діяч Михайло Авдієнко, маляр Микола Азовський, архиеп. XIII стол. Петро Акеревич, педагоги Григорій Александровський і Андрій Алиськевич, антрополог Олександр Алешо, історики Амврозій Андрохович, Микола Аристов, Захар Аркас, укр. діяч в Канаді Ярослав Арсенич, класичний філолог Агенор Артимович, репресовані зах. укр. письменники і діячі в УРСР Василь Атаманюк, Олександр Березинський, Олександр Бадан, письменник Григорій Баглюк, єпископи Арсеній Балабан, Арсеній Берло, св. Атанасій Лубенський, письменник Іван Багряний, комуністичні діячі Олександр і Володимир Ауссеми, історик Василь Базилевич, видатний лікар XVIII стол. Григорій Базилевич, хормайстер Дмитро Балацький, бібліограф Дмитро Балака, головний чекіст на Україні Всеволод Баліцький, громадський діяч і мислитель XIX стол. Микола Балін, кооперативний діяч Христофор Барановський, етнограф Володимир Білий, літературознавець Леонид Білецький, не згадуючи вже про

плеяду видатних постатей з роду Барвінських, Ва-
чинських та ін.

В другому томі — маляр Михайло Бойчук, ком-
позитор Микола Бойченко, театральний діяч Сте-
пан Бондарчук, історик права Степан Борисенко,
історик Ілько Борщак (між ін., в один час стояв
на радянфільських позиціях), громадський діяч
на Далекому Сході Дмитро Боровик, галицькі діячі
19 і поч. 20 в. Іван Борисикевич та Олександр
Борковський, Вячеслав Будзиновський, письменник
Кость Буревій, учені на еміграції — Ольгерд Воч-
ковський, Сергій Бородаєвський та Олександр Ві-
лінський, історик і член УАН Микола Василенко,
правник Василь Войткевич-Павлович, дореволю-
ційні етнографи Віктор Василенко та Олекса Ве-
тухів, церковний діяч 18 в. Паїсій Величковський,
а навіть політики Микола Василько та Семен Вітик
(він же переїхав з еміграції до Харкова).

В третьому томі — член президії ВУЦВК Яків
Волошин, поет Марко Вороний, письменник Юхим
Вухналь, громадський діяч Андрій В'язлов, скульп-
птор Михайло Гаврилко, історик Василь Гаджега,
режисер Григорій Гаєвський, галицький соціаліс-
тичний діяч Микола Ганкевич, мовознавець Всево-
лод Ганцов, астрофізик Борис Герасимович, істо-
рик Василь Герасимчук, історик Йосиф Гермайзе,
літературний критик Є. Гірчак, літературознавець
Микола Гнатишак, актор Іван Годяк, мовознавець
Григорій Голоскевич, мистецтвознавець Микола Го-
лубець, український емігрант в США Агапій Гон-
чаренко, історик Микола Горбань, літературозна-
вець Ярослав Гординський, філософ Михайло Гор-

дієвський, ботанік Костянтин Горницький, козацькі полковники Дмитро Горленко, Григорій Туляницький, радянський діяч Григорій Гринько, маляр Олекса Грищенко, історик Олександр Грушевський, дипломат XVIII стол. Андрій Гудович, радянський історик Костянтин Гуслистый, географ Володимир Геринович, ботанік Зоя Гіжицька, польський поет «укр. школи» Станіслав Грудзінський, правник і письменник Євген Давидяк, археолог Василь Данилевич, літературознавець Володимир Данилів.

Із речевих гасел цілком заслуговували б на відмічення в УРЕ: Асоціація незалежних українських мистців у Львові (АНУМ), Асоціація Револуційних композиторів України (АРКУ), Асоціація сучасних музик, рукописний пам'ятник XI стол. Архангельське Євангеліє, релігійний греко-католицький осередок у Відні Барбареум, місто Бардіїв, газети і журнали «Боротьба» (дивус, що шість газет і періодиків цієї назви, поданих в ЕУ 2, до речі, всі соціалістичні, а деякі навіть з радянською програмою, не згадані в УРЕ), газета «Воля» і «Вперед» (ЕУ 2 подає сім позицій, всі вони соціалістичні, в тому числі один щоденник; натомість УРЕ містить довші замітки про російські ефемерні газети подібної назви, що іноді мали лише по кілька випусків), ряд установ з назвою на «Всеукраїнський» (в ЕУ 2 — 32, в УРЕ — 14), в тому і такі, як — Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, Всеукраїнське т-во революційних музик, Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, Вукоспілка, Всеукраїнська асоціація марксо-ленін-

ських інститутів, ліва робітнича організація в США «Гайдамаки», стаття про голод (наша сугестія немає в собі нічого провокативного!), поважний економічний журнал «Господарська часопись», перший на Наддніпрянщині український щоденник «Громадська думка», стаття про гумористичну пресу тощо.

Більшість із названих і не включених до УРЕ гасел, а які нормально могли б увійти до неї, належать до 20 в. (поважна частина згаданих діячів жила і працювала в УРСР). Ще відносно краще виглядає справа з діячами ХІХ стол., і навіть попередніх періодів. Насувається думка, що не одному українцеві треба було народитись на п'ятдесят років раніше, щоб його ім'я зберегли редактори УРЕ для нащадків.

Русифікація географічних назв

Іншим проявом русифікаційного курсу УРЕ є вживання російських географічних назв, замість відомих українських. Якщо до мови УРЕ в даних відносинах і при регламентованому правописі важко робити застереження, то годі обійти мовчанкою саме русифіковані назви міст на Україні і поза нею. Відома галицька Вібрка стала в УРЕ «Бобрксю», Озів — Азовом і всі прикметники від нього — не «озівський», а «азовський». Міста на -ське (Артемівське, читай місто) подаються в чоловічій формі з-російська — ськ, напр., Артемівськ, Білолуцьк тощо. (Чи не «помилка» на тій же сторінці — правильне Білорічанське?!). Іншого типу руси-

фікація практикується, коли російські назви зберігаються в оригіналі, всупереч духові української мови, наприклад, Белгород (місто на північ від Харкова), в околиці якого живе багато українців і для якого існує українська назва — Білгород, Благовещенськ (Благовіщенське, центр Амурської області, де також живе багато українців); але у випадку Благовіщенського помилку вчинила і ЕУ 2.

Далі УРЕ пише «Воронеж» у стосунку до обласного центру Воронізької області; але поряд є також «Вороніж» (селище міського типу Сумської області). Якщо росіяни можуть вживати свої російські назви для українських міст, сіл, річок (Київ, Харків, Львів, Подгайці, Дніпр), то чого українці не можуть вживати своїх традиційних назв, як Вороніж, Білгород, Ростів тощо?! До речі, подібно, як пишемо і говоримо — Краків, а не «Кракув»!

Цікаво ще поглянути на карту Воронізької області (карта, самозрозуміло, українською мовою, чи краще, тільки українськими літерами, бо ж це в УРЕ); назви цілого ряду населених пунктів південної і південнозахідної частин області, де, навіть за УРЕ, живуть українці, подано в російській версії. Суто українські назви сіл, здебільша з закінченням -івка, подано по-російському: Новомарковка, Бугайовка, Неровновка, Юрасовка, тощо.

Вражає вживання деяких неукраїнських географічних назв, напр., Сан замість Сян, а вже належить до неграмотності автора в статті «Бойки» вживання угорської назви Тороц (Тагас) для української річки Тересва на Закарпатті.

СЛОВНИКОВА «ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВ-
СТВА» Й «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»

(Деякі порівняння)

Вже в попередніх розділах, в яких подано детально аналізу й критику перших трьох томів УРЕ, ми часто проводили паралелі між обидвома енциклопедіями та час від часу порівнювали окремі гасла-статті та трактування в них окремих проблем.

Тут доповнимо ці порівняння систематичнішим оглядом і конфронтацією обидвох енциклопедій, зокрема детальніше розробляючи й перший том УРЕ та його відповідник в ЕУ 2.

Про ідейні позиції УРЕ вже сказано раніше. З другого боку, зачитуємо відповідний пасус з передмови до ЕУ (перша частина), яка стосується і ЕУ 2:

«Енциклопедія Українознавства спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду і нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому саме вона має науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства».

Таким чином, основні позиції обидвох енциклопедій ясні. ЕУ 2, як і ЕУ 1 дають об'єктивну картину минулого й сучасного України і українського народу; натомість УРЕ є насамперед радянською енциклопедією, писаною в дусі вчення Маркса-Леніна, єдності українства з російським народом, і спрямованою на боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». Під цим кутом добираються і навітлюються окремі факти, точніше — одні промовчуються, а інші фальшуються.

Порівнюючи УРЕ й ЕУ 2, слід пам'ятати, що УРЕ є загальною енциклопедією, хоч із спеціальним узглядненням радянського, а також радянсько-українського матеріялу, а ЕУ 2 — спеціальною, себто суто українознавчою енциклопедією. Також в цьому розділі ми ставимо собі завданням порівняти виключно українознавчий матеріял УРЕ з відповідним матеріялом в ЕУ 2.

Із з'ясованого ідеологічного обличчя і основи УРЕ логічно випливає подвійне обмеження українознавчого матеріялу в УРЕ. Воно а) загальне, що випливає з марксистсько-ленінського погляду і його інтерпретації комуністичною партією; б) особливе — про все українське треба писати з погляду зв'язків України з Росією (себто підпорядкованости України Москві) і поборювати українське самостійництво, і то не лише в площині політичній, але навіть і культурній. А тому що українська історія — це у великій мірі історія боротьби з Росією-Московщиною за відрубність і політичну самостійність, УРЕ була змушена більшість найсуттєвішого українського матеріялу оминати або його зфальшувати.

Автоматично в УРЕ зовсім відпадають деякі ділянки українознавчого матеріялу, як історія Церкви, історія українських визвольних змагань 1917-20, політична історія західньо-українських земель, бо вони мали змогу розвивати відносно вільно свої національні особливості в Австрійській Імперії. Не можна згадувати тих письменників, мистців, які жили чи живуть на еміграції або попали в якийсь конфлікт з советською владою (число так званих реабілітованих після смерти Сталіна невелике). Не дозволено також писати про українську заробітчанську еміграцію в Америці, за винятком тих нечисленних осіб і установ, які стоять на комуністичній платформі (т. зв. «прогресивні» групи). Не вільно зрештою згадувати про зв'язки України в минулому й сучасному із Заходом тощо. До того ж в гаслах з ділянки культури, а навіть народного господарства, звичайно оминається представлення історичного процесу. Не треба забувати і про територіяльне обмеження: весь українознавчий матеріял стосується майже виключно до території сучасної УРСР; про мільйони українців, які живуть в СРСР, але поза межами УРСР (Кубань, українські поселенчі землі в Азії тощо) говориться так, як про кожную провінцію етнографічної Росії. До норми в УРЕ належить не згадувати про національні відносини поодиноких географічних країв та осель.

Розподіл українознавчого матеріалу

Користуючися статистичними даними для порівняння, ми опрацювали докладно лише перший том УРЕ і його відповідник в ЕУ 2 як приклад, бо решта томів менш-більш входять у цю саму схему.

Український матеріал в першому томі УРЕ обіймає кругло 600 гасел, або 15,8% всіх гасел і 13,8% всіх сторінок, себто навіть не 1/7. На ці самі літери, себто від «А» до «Богунці» в ЕУ 2 подано 1 160 гасел, або майже двічі більше; вони займають на 45% більше місця, ніж в УРЕ. 86% УРЕ, якщо врахувати, що деякий матеріал, чи то у формі прикладів, чи довідкової інформації знаходиться також в незначній частині загальних неукраїнознавчих гасел, то прибл. 80% змісту УРЕ становить неукраїнський матеріал і він мало чим різниться від виданих вже російською мовою радянських енциклопедій.

Порівняння українознавчого матеріалу в обидвох енциклопедіях видно із таблиці, в якій поділено українознавчий матеріал першого тому УРЕ і відповідної частини першого тому ЕУ 2 за змістом на 17 груп і 6 підгруп (див. наст. стор.)

Як бачимо з таблиці, природа й географія (також краєзнавчі інформації про оселі й поодинокі краї України), народне здоров'я й фізкультура та відомості з ділянки точних наук, себто здебільша «нейтральні» гасла, які не стосуються історії й культури України, репрезентовані ширше в УРЕ; на них припадає 1/3 всього змісту, в ЕУ — не ціла 1/5.

*Розміщення українознавчих гасел
в УРЕ і в ЕУ 2 за змістом*

(у відсотках до всього українознавчого матеріалу)

Ділянки	УРЕ	ЕУ
1. Природа й історія	12,0	6,9
2. Мова, етнографія, антропол.	4,3	4,5
3. Археологія, праісторія	3,7	2,3
4. Історія, військо	17,0	17,5
в тому числі:		
а) Історіографія	4,5	5,9
б) До 1770 рр.	6,8	2,4
в) під Росією	1,5	1,0
г) 1917-21 (23) рр.	0,2	3,2
г) Зах. Україна 1770-1944 рр.	0,4	4,3
д) під більшовиками	3,6	0,7
5. Укр. політична еміграція й діаспора	1,5	9,7
6. Наскрізнi гасла	1,4	5,9
7. Оселі й краї України	12,8	8,6
8. Церква	1,4	7,7
9. Право	0,8	1,3
10. Література	9,3	5,3
11. Образотворче мистецтво	6,2	3,2
12. Театр, музика, кіно, радіо	4,8	6,2
13. Шкільництво, освіта	4,9	4,2
14. Преса, видавництва	1,7	1,7
15. Народне господарство	9,5	11,1
16. Народне здоров'я і фізкульт.	4,1	2,8
17. Точні науки	4,6	1,1
Разом	100,0	100,0

Приблизно однаково призначено місця в обох енциклопедіях на народне господарство і на культуру.

Натомість УРЕ зовсім або майже зовсім не дає інформацій про українське релігійне життя, про добу визвольних змагань, про історію Західніх Земель України, про українську політичну еміграцію і діаспору, про проблеми з ділянки політики (переважно т. зв. наскрізні гасла). Цим усім гаслам присвячено в ЕУ 28% змісту, в УРЕ 3%. Мабуть, зайве пояснювати, чому саме ці ділянки пропущено, а чому, наприклад, присвячено багато місця історії радянської України. Натомість було б цікаво відзначити, які саме гасла з цих заборонених ділянок залишено в УРЕ.

Зовсім не знаходимо в УРЕ таких наскрізних статей — на пограниччі історії, права й соціології — як автономія, адвокатура, асиміляція, бо це слизька тематика; з другого боку, це саме є для нас доказ, що такі гасла треба містити в ЕУ. Але й в численних гаслах з ділянки народнього господарства є мало українського змісту.

Що є в ЕУ 2, а чого немає в УРЕ і навпаки

Для повнішого порівняння обидвох енциклопедій подамо ще дещо статистики, а саме під кутом переліку тих статей чи заміток, що є в одній і бракують у другій енциклопедії. Провівши докладний облік українознавчих гасел у першому томі УРЕ та відповідній частині ЕУ 2, ми виявили, що майже половина статей, поміщених в ЕУ 2, не звер-

нули на себе уваги редакторів УРЕ (точніше — 614). Цікаво буде проаналізувати цю цифру: в УРЕ немає 82 біографій з української історії, 75 церковних гасел (в тому числі і релігійних діячів), 71 біографії діячів української науки, 64 українських мистців, 61 громадського діяча-емігранта (емігрантів в УРЕ не згадано значно більше, але ми їх зарахували до різних інших категорій), 54 географічних назв і т. д., які є в ЕУ. З другого боку, в ЕУ немає кругло 400 гасел-статтей, що мають відношення до українознавства і які є в УРЕ, в тому числі 39 географічних назв, 33 біографії українських діячів науки, 32 мистці, 26 загальних понять з історії, 24 загальні назви з науки, 19 з зоології, 13 радянських діячів тощо.

При порівнянні матеріалів УРЕ і ЕУ 2 треба пам'ятати, що тоді, коли українські вчені на еміграції працювали над першими зошитами ЕУ 2 (1952-54 роки), вони мали значно менше джерел, ніж тепер, бо тільки пізніше появилось багато цінних довідників і чисельного матеріалу з УРСР. Тому частково гасла, які є в УРЕ, а яких немає в ЕУ 2, можна, а окремі навіть потрібно помістити. Здебільшого це замітки про учених і мистців, про яких під час праці над першими зошитами ЕУ 2 на еміграції ще не було відповідних інформацій. Але в УРЕ є цілий ряд «ударників» соціалістичної праці, льокальних «революційних героїв», про які незабаром ніхто не буде пам'ятати. Якщо до цього додати ще низку речевих, типово радянських гасел, в тому чисто пропагандивних без тривкої наукової й історичної вартости, то побачимо, що різниця

між поміщеним матеріалом в обидвох енциклопедіях лише мінімально некорисна для ЕУ 2. Проте вона поважно промовляє на некористь УРЕ.

З цього переліку видно, що ЕУ 2 значно багатша на український матеріал, не зважаючи на те, що в обидвох енциклопедіях присвячено українознавству майже однакове місце. В ЕУ українські справи розглянено повніше й об'єктивніше: вистачить тільки згадати, що ЕУ широко трактує і можливо найповніше охоплює діячів науки, культури та навіть політичного життя в УРСР. Годі сказати це про УРЕ, яка в загальному не подає близько 400 біографій людей з-поза радянської сфери, яких відмічено окремими гаслами в ЕУ 2.

Без сумніву, тут і там можна знайти деякі фактичні помилки в цій категорії гасел ЕУ, і їх виправляє УРЕ. Це самозрозуміло, якщо візьмемо до уваги труднощі в опрацюванні радянської проблематики через брак джерел і відповідних довідників. Деякому бракові і деяким незначним помилкам в ЕУ (це стосується зокрема дат) треба не так дивуватися, що вони є, але що їх так мало. Після перегляду УРЕ і порівняння до відповідних гасел з ЕУ в людини виникає ще більший подив і респект до авторів і редакторів еміграційної ЕУ, що в наскрізь ненормальних умовах здобуваються на так солідний, релятивно повний і всесторонній фактаж.

Ясно, що в такому колективному творі, як енциклопедія, є краще і гірше опрацьовані статті. Мають їх і ЕУ й УРЕ. Тут вирахуємо лише з першого тому УРЕ кілька статей і заміток, з різних дія-

нок, які, на нашу думку, краще й повніше опрацьовані в УРЕ, ніж в ЕУ 2: з історії — брацлавський полковник Андрій Абазин, чл. Кирило-Методіївського Братства Юрій Андрузький, Анти, наказний гетьман Іван Безпалий, історики Микола Арандаренко і Йоанікій Базилович; з літератури — гал. письменник Орест Авдикевич, замітки про Альманах, «Апокрисис», літературознавець Константин Арабажин, гал. письменники з 19 в. Константин і Олекса Бобикевичі; з мистецтва — староруський різьбар Авдій, графік Всеволод Аверін, артист Борис Балабан, маляр 19 в. Яків Бальмен, художник і педагог Дмитро Безперчий та статті і замітки про «Артистичний вісник», Аркан, Балет; з географії — в УРЕ назагал присвячено всім назвам більше місця, ніж в ЕУ 2 (зокрема м-ка районного значення скупі потрактовані виключно з причини економії місця), а м. ін. стаття про Асканію Нову значно повніша і багатша на фактаж в УРЕ; з права — Акти громадянського стану і кілька загальних статей, наприклад, Бібліографія, а також окремі бібліотеки потрактовані ширше в УРЕ.

Проте з тих самих та інших ділянок можна навести ряд статей в ЕУ 2, які перевищують змістом і фактажем УРЕ, наприклад: з історії — Авари, Анархісти, Антанта; з літератури — Баляда, Билини і низка літературних біографій, в тому числі і радянських письменників; з мистецтва — композитор Григорій Алчевський, статті про Барокко, Аматорський театр; з філології — Агро, Архаїзми, німецький славіст Еріх Бернекер; з географії заслуговують на увагу назви країв і міст поза Укра-

іною, під якими ЕУ подає низку інформацій про українців, чого немає в УРЕ; наприклад, Банат, Басарабія, Бачка (останньої статті в УРЕ не поміщено взагалі); з народнього господарства — Агрономія, Алюмінієва промисловість, Артіль, Банки, Бджільництво; з права — Автономія, Адвокатура, Апеляція, Адміністративне право, а навіть Адміністративний кодекс УРСР; із кількох прикладів загальних гасел наведемо — Абревіатура, Автомобільний спорт, Альпінізм, Астрономія.

Наведені приклади не вичерпують всіх аналогій і аналізи статей в обидвох енциклопедіях. Їх тільки подано, щоб деякі наші твердження без конкретних прикладів не виглядали голословно. Проте ці приклади досить типові; вони, наприклад, вказують, що деякі ділянки редаговані менш-більш задовільно в УРЕ, як дореволюційна історія та історія літератури, мистецтва, інші знову, як право, економіка, а навіть (що дивно) філологія, — слабше. «Невтральні» гасла, зокрема з ділянки природи, народнього господарства й археології, частково теж і культури — опрацьовані так, що не можна мати до них поважніших застережень.

Є дуже навчальним покласти поруч обидві енциклопедії і слідкувати літера за літерою, гасло за гаслом за українознавчими гаслами. Ось всі важливіші гасла на перших 16 сторінках ЕУ 2 і порівняння їх з гаслами в УРЕ:

АБН (Антибільшовицький Блок Народів) — ясне, що такого гасла в УРЕ немає.

Аборти — в УРЕ не згадано про історичну частину проблематики, зокрема за радянської влади,

бо це не вигідне. В ЕУ представлена історія проблеми.

Авангард — інше наświetлення в обох енциклопедіях.

Авдієнко Михайло, укапіст — в УРЕ немає.

Авіація, авіаційна промисловість — в УРЕ мало українського змісту порівняно з ЕУ, в ЕУ є також карта повітряних ліній України.

Авраменко Василь, мистець нар. танцю — в УРЕ немає.

Австралія, Австрія — в УРЕ немає українського змісту; в ЕУ присвячено цим гаслам півтори сторінки друку.

Автономія — суто політичне гасло, в якому подана в ЕУ боротьба українців за автономію в межах Росії, Австрії й СРСР (автор О. Шульгин, розмір 2,5 стор). В УРЕ немає.

Автотранспорт, автомобільна промисловість — в обох енциклопедіях.

Агрономія — в ЕУ 1,5 стор. друку; в УРЕ без українського змісту.

Агрономія суспільна й державна — тільки в ЕУ.

Агротехніка — в ЕУ 1 стор. друку; в УРЕ немає українського змісту.

Можна б подавати ще дальші паралелі щодо змісту ЕУ та УРЕ. Але сказаного вже вистачить. Зупинимось ще на деяких загальних питаннях редакційного оформлення. В порівнянні до ЕУ, УРЕ не є так стислою і сконденсованою у формулюванні. ЕУ іноді має формально-телеграфічний стиль вислову, що обумовлене й економією місця, й енциклопедичним характером. Це іноді грішить ша-

бльонністю. УРЕ, зберігаючи енциклопедичність у вислові, все таки має вільніший стиль і краще вбрану форму вислову. Культура мови і стилю в УРЕ також на належному рівні. Це її видатний позитив. Вона не має 3-5-рядкових нотаток, як ЕУ 2; в УРЕ, звичайно, нотатки починаються з 10 рядків. У більшості біографій УРЕ подає повні дати народження і смерті (день, місяць, рік), тоді як ЕУ 2 це робить тільки у винятково визначних біографіях.

Проте можна висловити застереження щодо ілюстративної сторінки. Вона відносно слаба і, назагал, слабша, як в ЕУ 2, що може дивувати, беручи до уваги умови, в яких працює редакція УРЕ та гурт ентузіастів ЕУ 2 на еміграції. Ілюстрації в УРЕ слабкі як під оглядом техніки, так і добору матеріалу. Напр., слабо ілюстровані відповідні тексти картами (немає плану міст Бердичева, Вінниці тощо).

«Українська Радянська Енциклопедія»
і «Большая Советская Энциклопедия»

Для повнішої картини про УРЕ належало б ще зробити порівняння між УРЕ та БСЭ. Редакція УРЕ сама згадує в передмові, що вона використовує «цінний досвід» БСЭ. Один з рецензентів першого тому УРЕ С. Крижанівський так висловився про це:

«У нашої молоді Енциклопедії є досвідчені вчителі. Це «Большая Советская Энциклопедия», друге видання якої недавно було завершено, це

«Малая Советская Энциклопедия», ряд галузевих енциклопедій...» (Літературна газета, Київ, 12 лютого 1960).

Тут мало говорити тільки про використання досвіду, бо можна використовувати досвід різних енциклопедій. На ділі ж треба говорити про повне наслідування, імітацію до дрібниць цієї російської енциклопедії. УРЕ не інше, як «молодша сестра» БСЭ. Оформлення, система розподілу матеріялу, зовнішня техніка, навіть друк — дуже подібні до БСЭ; автори і видавці пропонують надзвичайно мало свого оригінального.

Ми хочемо навести кілька паралель — подібностей і відмін щодо змісту. Відмінності випливають з факту, що між випуском перших томів БСЭ і першого тому УРЕ проминуло більше семи років; зміна в політиці, частково і в національній, відбилася на УРЕ. Подібності обумовлюються головне імперативом наслідувати російський зразок, але не тільки цим; в деяких випадках також рабською натурою авторів і редакторів, браком охоти бути оригінальними і сказати чи оформити щось по-своєму. Звідси ми знаходимо в УРЕ повисмикувані цілі фрази з БСЭ, що в нормальних умовах натавровується як плягіят, а в радянських, мабуть, уважають чесною. Або принаймні — вигідним прикриттям автора в слизьких справах.

На відміну від БСЭ, УРЕ не подає таких «перестарілих» гасел, як Лаврентій Берія; проте є деякі новочасні, як, наприклад, Антипартійна група. Крім цього. УРЕ відбиває процес реабілітації в СРСР

(замітка про В. Антонова-Овсієнка, якої немає в БСЭ) та подає низку реабілітованих діячів в УРСР.

Порівнюючи дві енциклопедії, зупинимося на двох справах у трактуванні ними української проблематики: тотожність або відмінність у підході до деяких питань українсько-російських взаємин та справа національності деяких діячів.

Візьмімо приклад «списування» авторів УРЕ з БСЭ: в замітці про Андрусівське перемир'я автор УРЕ м. ін. пише: «Андрусівське перемир'я викликало невдоволення на Україні, бо одвічна мрія українського народу про возз'єднання усіх його земель залишилась нездійсненою». В БСЭ знаходимо дослівно такий же пасус: «Условия Андрусовского перемирия вызвали серьезное недовольство на Украине, поскольку мечта народа о воссоединении украинских земель осталась неосуществленной». Ми не ставимо під знак запитання вірності погляду, але запитуємо, чи автор не міг здобутися хоч трохи на власне формулювання, а мусів таки позичати цілу фразу у «старшої сестри».

На іншому прикладі переконуємося, що автори УРЕ не осмілюються вказувати на русифікаторську політику старого режиму навіть тоді, коли це робить БСЭ. В замітці про Дмитра Бібікова, відомого великодержавного царського політика, БСЭ зазначає таке: «На Украине проводил политику насильственного обрусения...» Автор в УРЕ про це не згадує, хоч дуже вигідно міг прикритися авторитетом БСЭ. Невже ж до українців стосується правило: що можна Юпітерові, не можна бикові?!

В деяких загальних статтях також зустрічаємо

подібні формулювання в обидвох енциклопедіях (Агітація, Англійська буржуазна революція, Безробіття). Проте, деякі автори виявляють амбіцію принаймні формулювати ті самі речі по-своєму, а не бути плягіяторами (наприклад, статті Агресія, Агностицизм, Антропологія й ін).

*

На закінчення цього огляду хочемо ще згадати, що УРЕ критикує деякі чужомовні енциклопедії, напр., «Британніку» та «Брокгавза» за неправильно і «викривлено» представлену українську тематику — «чи то з позицій великодержавної зневаги, чи то з позицій українського буржуазного націоналізму». Можна догадатись, про що йдеться критикам: не так про те, що й решта українців критикує в чужих енциклопедіях, — помішання понять, назв, перестарілі інформації та тенденційне насвітлення, зокрема з російського становища. Критикам з УРЕ йдеться про ті інформації, що їх внесли чужі або українські автори в дусі, який не подається сучасному режимові на Україні. Ясно, що об'єктивним авторам і редакторам чужих енциклопедій важко обминути вже досить поважну літературу західноєвропейськими мовами про Україну, і вони нею менш чи більш користуються. Проте варто запитати редакцію УРЕ, скільки українознавчої літератури чужими мовами видано з почину Академії Наук УРСР чи інших установ УРСР? Скільки виявлено ініціативи цих державних установ, щоб чужі енциклопедії правильно інформували про Україну?!

На іншому місці автори згадують, що і в «Большой Сов. Энциклопедии» є «недоліки і окремі помилки». Шкода, що не з'ясовано точніше, про які помилки ближче йдеться — про вияв «культу особи» абож ті великодержавні перекручення щодо України, що ними кишить БСЭ та які рабськи повторює УРЕ.

РАДЯНСЬКІ ВІДГУКИ НА ОБИДВІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Самозрозуміло, що поява УРЕ в крайньо бідних умовах українського життя в УРСР стала вважатися культурними діячами на Україні великим досягненням, «видатною культурною подією». Каже народня приповідка — «на безриб'ї і рак риба», і тому не дивно, що для С. Крижанівського «подією великої ваги є вихід з друку першого тома Української Радянської Енциклопедії. Є всі підстави думати, — пише далі цей автор, — що ця подія, цей новий успіх нашої науки і культури переросте межі республіки і стане помітним явищем у загальносоюзному масштабі» (Літ. газета, 12 лютого 1960).

Приблизно в такому стилі і тоні написані й інші рецензії в Києві та Москві з приводу появи першого тому УРЕ. Вони сповнені славословлень радянській владі і «допомозі російського народу» за цей «дарунок», на який треба було чекати аж сорок років. Ось що пише інший звеличник радянського режиму, член-кореспондент АН УРСР Федір Овчаренко:

«Видання першої за всю історію українського народу 16-томної Енциклопедії — визначна подія

в його культурному житті. Створення енциклопедії — ще один яскравий доказ животворчої сили мудрої національної політики, яка забезпечила українському народові, як і всім народам великого СРСР, буйний розквіт його творчих сил, культури».

Це твердження радянського автора вимагає подвійного коментаря. Поперше, він явно фальшує дійсність, коли твердить, що УРЕ «перша» українська енциклопедія. Насправді першою українською енциклопедією була «Українська Загальна Енциклопедія», видана в 1930-их рр. у Західній Україні; так само ЕУ 2 й ЕУ 1 випередили УРЕ на більше ніж десять років. Ясно, що Овчаренко промовчує і першу радянську спробу видання енциклопедії Скрипника. Подруге, автор чогось приписує створення енциклопедії не творчим силам народу, його науковим кадрам, але «животворчій силі мудрої національної політики» партії. Можливо, у випадку УРЕ Овчаренко каже правду, але в нормальних умовах партія ні при чому; коли народ досягнув відповідного рівня розвитку, має належні кадри і засоби, він творить твори подібної величини, як енциклопедія, без усяких партій. У випадку України партія і радянський уряд були лише перешкодою до того, щоб українська енциклопедія появилась вже раніше. Вистачить пригадати долю першої УРЕ.

В дійсності тут немає чого і кого хвалити, а навпаки боліти навіть із становища українського радянського патріота, якщо він не засліплений. Треба було чекати сорок років сорокамільйонному укра-

їнському народові, щоб йому в його соціалістичній «суверенній» державі дозволили створити енциклопедію рідною мовою в шістнадцятьох скромних томах. А в той час у Москві появиться понад триста п'ядесять томів різних загальних та спеціалізованих енциклопедій російською мовою (враховуємо і ті, що їх видання саме тепер заповіджено в різних каталогах і які появляться десь в той час, коли мала б закінчитися УРЕ). Чи не бачать цю диспропорцію і явну дискримінацію українські автори в УРСР, пишучи про «мудру національну політику» партії і «допомогу великого російського народу» й про УРЕ як «справжнє свято, свято культури, науки, мистецтва»?!

Мало критичних голосів про УРЕ

Можна б помножувати подібними цитатами відгуки радянських авторів з приводу появи першого тому УРЕ. Всі вони написані на один кшталт, в тому самому тоні, навіть користуючись тими самими фразами на похвалу партії й уряду. Так мало в тих рецензіях цікавої думки, оригінального помічення, звичайного в таких випадках критичного підходу.

Ми зібрали кілька скупих критичних зауважень чи пропозицій з радянських рецензій і їх зреферуємо тут.

С. Крижанівський у цитованій вже рецензії висуває «потребу суворішого підбору імен і фактів» в дальших томах УРЕ, зокрема стосовно літерату-

ри і мистецтва. Автор не специфікує свого зауваження, але видається, що для нього УРЕ забагато культурницька. Він також пропонує писати «менше про те; про що можна дізнатися в інших виданнях, і більше про те, в чому УРЕ з'явиться найавторитетнішим, а часто єдиним та першим джерелом» (Літературна газета, 12. 2. 1960). І знов автор не оперує прикладами, не специфікує, про що писати менше, а про що більше. Чи й він, один із партійних цензорів друкованого слова в УРСР, не є певним, що партії і Москві є на потребу і буде до вподоби?

В «Правде України» (13. 2. 1960) члени-кореспонденти АН УРСР Ф. Овчаренко і М. Супруненко сказали дещо більше, але знов тільки загальними. Вони, наприклад, вважають, що «деякі статті перевантажені фактичними даними і цифрами оперативного характеру, які швидко за давнюються». Можна б визнати рацію за рецензентами, якщо вони мають на думці відорвані цифри без значення про продукцію якоїсь культури таким чи іншим «новатором». Але якщо б УРЕ мала ще більше зрезигнувати з свого документально-фактажевого характеру й перейти на публіцистичний стиль, то тоді вже вона перестане бути енциклопедією. Названі рецензенти одночасно домагаються, щоб рекрутувати більше авторів з рядів учених. Далі вони жаліються, що в першому томі мало бібліографії.

Те саме говорить Овчаренко в іншій рецензії (Комуніст України, ч. 5, 1960), твердячи, що подавана бібліографія не завжди повна. Тільки що

автор не згадує про те, що однією з причин неповної літератури є заборона цитувати нерадянські джерела. (Навчилися би рецензенти і редактори УРЕ дещо від ЕУ 2, яка подостатком подає радянські джерела). Овчаренко відмічає кілька прикладів неповно і нефахово поданого бібліографічного матеріалу в першому томі УРЕ; при статтях «Азербайджанська РСР», «Білоруська РСР» подано дургорядні джерела. На думку рецензента, деякі статті не написані з належною популярністю (Акмеїзм). Інші статті (Агрономія, Агротехніка) мають описовий характер. «У них не показано досягнень українських учених, багатющого досвіду боротьби новаторів за підвищення родючого ґрунту, за високі і сталі врожаї». Це чи не одинокий випадок, коли рецензент дуже невинно закидає редакції, що в деяких випадках немає українського матеріалу. Але це несміливе побажання він прикрив потребою більшого відмічення більшовицьких героїв та соціалістичних «новаторів». Овчаренко так і пише, що в першому томі УРЕ

«впадає в око недостатня кількість статей про героїв Жовтневої революції, громадянської війни, про зачинателів колгоспного руху, новаторів виробництва, чий творчий вклад сприяв успіхам українського і всього радянського народу в справі соціалістичного будівництва».

В колективній рецензії («Правда України») обидва автори — Овчаренко і Супруненко висловлюють дещо виразніший натяк на брак українських матеріалів, щоправда, не в історії і духовій куль-

турі, а радше з покликуванням на більш неутральні ділянки — «природу України» і «пам'ятники мистецтва». Прочитуємо відповідний пасус:

«Одне із важливих завдань енциклопедії — яскраво представити багатство і красу природи України, пам'ятники мистецтва, будівництво міст. На жаль, це завдання не розв'язано вповні в першому томі».

Виразніше, ніж в українських рецензіях вказано на брак українських матеріалів в московських «Известиях» (16. 3. 1960), де автори — голова наукової ради БСЭ академік Б. Введенський, його заступник Л. Шаумян та завідувач редакції БСЭ С. Гершберг, поза конечними в радянській дійсності вихвалюваннями режиму і досягнень УРСР, подають також кілька критичних уваг. Вони стосуються статей з сільського господарства, від яких рецензенти очікували більше. Є ще одна заувага, яка, на диво, не прийшла з України, а з московської редакції БСЭ. Прочитуємо це місце перед коментарем:

«Нам здається, — пишуть автори, — що український матеріал повинен бути представлений в наступних томах ще в більшій мірі, ніж у першому. Автори і редактори не використали в першому томі всіх можливостей з метою насвітлення досягнень української культури. Наприклад, в статті, „Архітектура” дуже мало матеріалів про Україну».

Отож виглядає, що УРЕ бракує не так матеріалів про «новаторів» колгоспного руху та «героїв»

революції (вони всі напевно будуть поміщені, якщо тільки не є на чорному списку), але конкретного матеріялу з української культури, історії, матеріяльних і духових здобутків усього українського народу. Важко сказати, кого послухають редактори УРЕ — своїх колег по праці з Москви чи партійного наганяча з Києва, який, ясно, є виконавцем волі шефів і завжди мусить перестаратися.

*Радянські напади на «Енциклопедію
Українознавства»*

Поряд із вихвалюваннями УРЕ офіційні рецензенти накидаються з лайкою на еміграційну ЕУ. Згадуваний вже Овчаренко ось так висловлюється про неї, чим посередньо доводить, що саме поява ЕУ була прямим поштовхом для позволення видавати УРЕ:

«Злісну дезінформацію, брудні наклепи на соціалістичні країни знаходимо в так званій «енциклопедії україніки» (ніби не знає її правильної назви! — заувага наша!), яку видають українські буржуазні націоналісти на гроші своїх західнонімецьких та американських хазяїв. В цій писанині безсоромно перекручується радянська дійсність, всіляко принижуються перемоги нашого народу в будівництві комуністичного суспільства».

В іншій статті, стиль якої негідний не лише літературознавця, але навіть шануючого себе поле-

міста, автор О. Мазуркевич «розправляє» з редакцією ЕУ. Він зараховує її до «культурної розвідки», як і всю науково-культурну діяльність еміграції. В статті, написаній з приводу заяви канадського прем'єра в ООН про поневолення України, він пише так:

«Нині роль такої „культурної розвідки” в „літературних штабах” імперіялістичного табору виконують всілякі блюзнірські „академії”, „товариства”, „бібліотеки”, „видавництва”, що, як омега на осиці, розгніздилися у США, Канаді, Мюнхені, Парижі, Західньому Берліні та по інших притулках.

«Та вони не тільки розвідують, шпигують. Вони й торгують. Продають все ту ж „неньку”. І література в них — справді товар. Щоправда, старий товар, зате в новій тарі... В останні роки на полицях рундуків цих крамарів залежується, наприклад, такий надто вже неходовий товар як „Енциклопедія Українознавства”. Загорнутий він ніби в свіжі кульки, а розгорнеш — од нього б'є в ніс бридким смородом, тхне гниллю, цвіллю, кислятиною давно зіпсованих харчів...

«Ця „енциклопедія” видається „під головною редакцією” В. Кубійовича і З. Кузели; відділ літератури редагував Ю. Шерех під опікою члена редколегії М. Глобенка. Вже сам цей факт красномовно промовляє, що то за крам...

«Користуючись звичним прийомом шпаклювання щілин і прикриття фальшивок, редакція у своєму „Передньому слові” так розписала, ніби

вона справді знайомить своїх читачів „з найновішим станом науки на Україні і ніби їй дорога „справа нашого національного престижу, доказ нашої вартости перед культурним світом” та ще якісь „вічні ідеали”.

«Але тут вже йде зізнання в тому, що ця „енциклопедія”, як і можна було передбачати, „базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких (в розумінні «самостійницьких» — заувага наша) традиціях”...

«...Такий у них товар. Цей товар давно вже гние й розпускає сморід. Але, як не дивно, — покупці на гнилий товар є. І чи не одним з них був пан Діфенбекер, який користався трибуною ООН для того, щоб оббрехати український народ» (Радянська Культура, 9. 10. 1960).

Читачі нам пробачать цю довшу цитату з статті київського літературознавця. Але ми це зробили навмисне, щоб виявити зайвий раз стиль і рівень дискусії київських авторів з еміграцією. Варто до цього додати, що автор називає головного редактора ЕУ 2 «посильним штабу фон Бравхіча», а проф. Шереха-Шевельова — «расистом»...

Оце не вперше лають комуністичні автори українську культурну діяльність за кордоном. Але досі вони ніколи не виявили фактами і об'єктивними даними, де перекручення, в чому невірність, де «наклепи», а де правда. Самих вигуків і лайки мало, щоб переконати навіть радянського читача, чому ЕУ «наклепницька». Нехай автори «Комуніста України» та інших публікацій доведуть нам і своїм

читачам в об'єктивній рецензії, де помилки ЕУ; нехай вони обговорять її три томи хоч би так, як ми тут робимо з УРЕ! Ми майже впевнені, що цей виклик зависне в повітрі, але ми його підносимо не так задля Овчаренка, як радше з огляду на рядового читача в УРСР, якого безцеремонно обдурюють офіційні цисаки. Що воно так, наведемо ще довшу цитату з цієї ж рецензії так само про ЕУ:

«Доречно буде відзначити, що широке висвітлення в УРЕ життя і культури інших народів викликало шалену лютю в таборі українських буржуазних націоналістів. Вони вважають, що енциклопедія повинна давати суто національний огляд того, що є властивим даній нації, тобто у відриві від усіх народів світу. При такому підході енциклопедія перестала б відповідати своєму призначенню, скидалася б скоріше на якийсь клочкуватий підручник, який в силу своєї стислості мало чого дав би читачеві. В цих поглядах українських буржуазних націоналістів знову яскраво проступає їх тупа обмеженість, їх зоологічна ненависть і зневага до інших народів. Радянські люди, виховані в дусі інтернаціоналізму, відкидають подібні бредні як дикі й протиприродні, чужі духові соціалістичної моралі».

Зайво спростовувати цю довгу цитату, сповнену низкою видумок і лайливих висловів. Щоб виправдати свою зливу атак й очорнювання, Овчаренко приписав редакції ЕУ неіснуючі речі, мовляв, вона і всі емігранти не визнають загальної енциклопедії,

а її хочуть замінити тільки українознавчою. Явна неправда і наклеп! ЕУ належить до спеціалізованих енциклопедій, які існують скрізь, в тому числі і в СРСР (наприклад, медична, правнича, технічна); є енциклопедії, присвячені історії, літературі, окремим країнам, отож може бути й енциклопедія українознавства для тих, що бажають про ці питання довідатися спеціально і більше, ніж з якоїсь енциклопедії, хоч би й з української. Такою і є ЕУ, появу якої викликала саме радянська дезінформація про Україну.

ПОСТ СКРІПТУМ

На закінчення цієї критичної аналізи УРЕ пригадується нам пасус із тут вже цитованої статті-рецензії С. Крижанівського. В «Літературній газеті» від 12 лютого 1960 він, мабуть, сподіваючися, що на еміграції присвятять належну увагу УРЕ, писав між іншим таке:

«Можливо, що різні буржуазно-націоналістичні покидьки, які туляться по закордонних смітниках, не минуть нагоди, щоб справити навколо видання УРЕ свій відьомський сабаш. Що ж, їм не лишається нічого іншого, як здіймати галас, вигадувати всілякі провокації на догоду своїм імперіялістичним хазяям».

Читач вже напевно переконався, чим є наша критика УРЕ. Нічого іншого не є авторам більш далеким, як саме те, щоб над культурною працею земляків на батьківщині справляти «відьомський сабаш». Якщо наша критика була іноді гостра, то все таки збережена в тоні і на рівні речевої дискусії; ми намагались скрізь доводити наші твердження про слабості, промовчування і фальсифікації УРЕ об'єктивними фактами. Скажемо щиро, іноді нам було прикро бути так критичними і так оцінювати УРЕ, як ми це зробили. Ми воліли б виз-

наги далеко більше її позитивів, аніж ми тут-там відмітили. На жаль, редактори й автори УРЕ не подбали, щоб тих позитивів було більше, а недоліків менше.

Закордонний читач, український і неукраїнський, так само критично сприйме УРЕ. Він насьогодні вже має цілу низку добрих наукових праць, щоб ствердити недомагання і браки УРЕ. Кілька хочби спорадичних прикладів про перекручування і фальсифікацію в УРЕ цілком відбере довір'я до неї у сумлінного читача і дослідника. Подобається це редакторам УРЕ чи ні, але головним засобом перевірення УРЕ читача на заході буде «Енциклопедія Українознавства». На жаль, радянський читач не матиме змоги вільно консультуватися в ЕУ. На відміну від Москви, західні «капіталісти» й «імперіалісти» дозволяють без перешкоди на розповсюдження УРЕ за кордоном. Десятки, а може й сотні українців на еміграції та ще більше неукраїнських установ її передплачують без того, щоб нею захоплюватися чи погоджуватися з викладеними тезами редакцією у передмові.

Проте на нашій батьківщині і в СРСР навіть вузьке коло читачів, причасних до української науки, не має змоги користуватися еміграційною ЕУ. Москва і комуністична партія бояться допустити цей твір хоч би до кількох головних публічних бібліотек на Україні. Навіть автори лайливих вихваток проти ЕУ, виглядає, не бачили цю енциклопедію, коли й назву її перекручують. Одначе ми сподіваємося, що скорше чи пізніше, таким чи ін-

шим шляхом дедалі більша частина українських людей зможе хоч посередньо довідатися про характер, рівень і зміст «Енциклопедії Українознавства», як і про інші вияви культурної діяльності еміграції.

ДОДАТКИ ДО УРЕ

(Чого немає і що викривлено в «Українській
Радянській Енциклопедії») *)

Авдієнко Михайло, укр. революційний діяч, член ЦК Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії, 1918 чл. групи «незалежників», що відкололася від УСДРП і прийняла «радянську платформу»; 1919 разом з цією групою увійшов до Всеукр. Рев. Комітету для збройної боротьби проти більшовиків уряду Раковського; з 1920 чл. ЦК Укр. Ком. Партії, 1925 разом з УКП вступив до КП(б)У; керівник Центр. Статистичного Управління; в 1930-их рр. засланий.

Автономія ... Переяславським трактатом 1654 р. про союз Української Держави з Московською Державою починається тривалий період боротьби Укра-

*) Тут містимо кілька статей або уривків з «Енциклопедії Українознавства» (Париж-Нью-Йорк) на літери А, Б, В, щоб, з одного боку, виявити трактування українознавчого матеріалу еміграційною ЕУ, а з другого — вказати на пропущення та викривлення київської УРЕ. Передрук зроблено за дозволом редакції ЕУ. Наведені тут статті написані перед 1955, коли появилвся перший том словникової ЕУ.

їни за збереження держ. незалежності від сусідів, зокрема від Москви, яка союз із Україною вважала за приєднання останньої на певних засадах автономії й увесь час намагалася нищити відмінні особливості укр. держ. устрою. Доба т. зв. руїни кін. 17-18 вв., поряд із спробами відновити цілковиту незалежність України (Мазепа), принесла ряд проєктів укр. автономної держави (Гадяцький договір Виговського з Польщею 1658, Ю. Хмельницького — з Польщею 1660, Бучацький договір П. Дорошенка з Туреччиною 1672, угода П. Іваненка-Петрика з Кримом 1691). Автономні права і супроти Речі Посполитої, і супроти гетьманського уряду мала Запор. Січ аж до знищення її російським урядом (1775). Після поразки Мазепи 1709 р. наступ на держ. незалежність України посилювався; зокрема важливими заходами, скерованими проти автономії України, були: призначення резидента для контролю над І. Скоропадським, створення Малоросійської Колегії 1722, обмеження гетьманських прерогатив «рішительними пунктами» при відновленні гетьманату за Д. Апостола 1728...

Після короточасного повернення автономних прав за К. Розумовського (1750-64), передача влади Малоросійської Колегії з І. Румянцевим на чолі, скасування полкового устрою на Слобожанщині і створення Слобідсько-Української та Новоросійської губерній 1764, знищення Запор. Січі 1775, введення російської адміністрації на Гетьманщині 1781, скасування коз. війська, покріпачення селян, перетворення укр. шляхти на дворянство 1785 й ряд інших пізніших заходів, включно із скасуванням

назов Малоросійського генерал-губернаторства і Слобідської-Української губернії (1835), мали на меті остаточну ліквідацію автономії України. Ці заходи не знищили однак автономістичних прагнень на Україні; яскравим виявом їх були накази українським депутатам до скликаної російським урядом комісії для складення проекту «Нового уложенія» 1767, подорож В. Капніста до Пруссії 1791, щоб шукати міжнародньої підтримки, літературна діяльність ряду укр. діячів кін. 18-19 в., як А. Чапа, В. Полетика, Т. Калинський, А. Худорба, як анонімний автор дуже популярної «Історії Русів», нарешті, співчуття укр. шляхти й духівництва культурному відродженню на Україні в першій пол. 19 в....

Створивши в противагу Укр. Нар. Республіці на папері незалежну, але в дійсності постійно інтегральну частину сов. комплексу — «Укр. Соціалістичну Радянську Республіку» (проголошена 26. 12. 1917, перша конституція 14. 3. 1919), більшовики і формально відразу пов'язали її з РСФСР «військово-господарським союзом» у грудні 1920, з передачею найважливіших галузей державного управління (як «об'єднаних комісаріятів») у Москву. В 1923 ухвалено конституцію ССРСР, що до його складу як «суверенна республіка» з «правом вільного виходу» із союзу належить УССР; цей стан зафіксований у конституції ССРСР 1936 р. і конституції УССР 10. 1. 1937 р. Хоч які мінімальні «автономні» права лишалися 1923 р. за урядом УССР, але протягом 20-30 рр. одна по одній ділянки державного управління, що належали до т. зв. рес-

публіканських нар. комісаріятів УССР, переходили до Москви (внутрішніх справ, земельних справ, промисловости, високої освіти, управління всіх важливих трестів, кооперації і т. д.)...

«Америка», з 1912 р., укр. католицький часопис в США (Філядельфія), орган Союзу Українців-Католиків «Провидіння»; спочатку тижневик, під час першої світової війни щоденник, 1918-50 рр. — тричі на тиждень, від 1950 знову щоденник. Редагували від 1914 р. о. Мирон Залітач, Антін Цурковський, д-р Осип Назарук, Володимир Лотоцький, д-р Льонгин Цегельський, Богдан Катамай, д-р Гр. Лужницький, Євген Зиблікевич. Друкується у власній друкарні.

Англо-Українське Товариство, в Лондоні, поставило 1953 р.; ініціатори О. Герберт, Г. Фостер-Андерсон і Б. Волл. Перший голова Т-ва В. Тілінг, член парламенту-консерватор; патрон Т-ва леді Бонем-Картер, дочка прем'єра Есквіта; почесний президент — леді Елдон, письменниця. Завдання Т-ва, між іншими, «підтримувати історичні права й стародавню європейську культуру української нації і сприяти незалежності України».

Антирелігійна пропаганда... Від кін. 20-их рр. антиреліг. пропаганда і наступ на церкву набирають ще гостріших форм. Знищено ряд найцінніших церковних пам'яток (зокрема монастирів у Києві); обкладаючи непомірними податками або адміністративно висилаючи, усунено священиків; до 1937 майже всі церкви по великих містах і величезна більшість по районних містах та селах були або зруйновані, або перетворені на клуби та зер-

носховища. Під час процесу Спільки Визволення України ліквідовано Укр. Автокефальну Православну Церкву. Антирелігійна пропаганда у зв'язку із другою світовою війною була помітно ослаблена. Тим часом спонтанне відродження церковного життя під німецькою окупацією в 1941-1943 рр. свідчило про безуспішність більшовицької антирел. пропаганди. Після відступу німців парафії УАПЦ, створені в 1941-43 рр., як і силоміць оголошені православними греко-кат. парохії на Зах. Укр. Землях, були через місцеву церковну владу підпорядковані екзархові патріярха московського, що з ним 1943, з огляду на воєнну небезпеку й західню опінію, Кремль дещо нормалізував відносини, дозволивши відновити, хоч у вузьких межах, православну ієрархію. Однак уже 1945 постанова ЦК ВКП(б) нагадувала про потребу дальшого ведення антирел. пропаганди. В антицерковній і антирел. пропаганді особливо підкреслюються зв'язок УАПЦ і Греко-Кат. Церкви з «буржуазними націоналістами». Методи основаного в 1947, замість Спільки войовничих безбожників, Всесоюзного т-ва для поширення політичних і наукових знань виявилися недостатніми, а відновлення церковного життя помітно вплинуло на населення, не виключаючи комсомольської молоді, як це в 1953-54 визнала сама совєтська преса...

Антропология на Україні... Антропологічні дослідження укр. авторів 19 в. поєднувалися з етнографічними, зокрема у першого з них П. Чубинського, що шукав зв'язку між етнографічними елементами і фізичним типом в різних областях, виділяючи

з них окремі смуги. Засновником укр. антропології є Федір Вовк, який, ідучи за принципом французької антропологічної школи, висунув динарську расу як основний расовий складник укр. народу («Антропологические особенности украинского народа», 1916); проти його тези виступив російський антрополог Д. Анучін, характеризуючи її як «націоналістичну»; інші російські антропологи поділяють цей погляд. Учні Вовка: І. Раковський, С. Руденко, А. Носов та ін. продовжували його працю...

По першій світовій війні дослідження в антропології на Україні поживаються. В Києві при Укр. Академії Наук створено очолений А. Носовом Кабінет ім. Ф. Вовка з журналом «Антропологія»; київська школа працювала переважно в антропогеографічному напрямі, збираючи антропометричні матеріали з різних областей України, між іншим, з Криму й Кубанщини. У Харкові в 1920-их рр. Укр. Психоневрологічний Інститут видавав за ред. Л. Николаєва «Матеріали по антропологии Украины»; харківська школа шукала головним чином подібностей між фізичними й соціальними типами серед різних верств і національностей України. Від початку 30-их рр. праця в ділянці антропології на підсоветській Україні стала фактично неможливою...

АНУМ, Асоціація Незалежних Українських Мистців, т-во укр. мистців, закладене у Львові 1931 р., голови М. Осінчук і С. Музикова, секретар П. Ковжун; 13 збірних та індивідуальних виставок, виходив часопис «Мистецтво» (1932-37), видано монографії про Сахновську, Андрієнка, Кульчицьку,

Грищенко, Глущенко, Геца, збірник «Екслібрис». АНУМ зліквідована советською владою в 1939 р.

Архипенко Олександр (нар. 1887), найвизначніший сучасний укр. різьбар світової слави; нар. в Києві, вчився в Києві, у Москві й Парижі. Створив цілковито модерне мистецтво з власним напрямом і стилем; в 1920-23 виставляв свої твори в Німеччині, Франції та інших країнах Європи і звернув увагу світової критики; з 1924 р. в Нью-Йорку, де відкрив власну школу й постійно виступає з доповідями в американських університетах, школах і мистецьких т-вах. Перейшов довгу еволюцію, між іншими т. зв. різьбо-малярство, спинився на синтетичному реалізмі з вимріяною модерною красою (жіночі торси) і символічними знаками (пам'ятники). Різьби характеристичні надзвичайним композиційним помислом, ритмікою, динамікою та синтетичною і лаконічною формою. З української тематики відомі його портрети І. Франка, Т. Шевченка, Володимира Великого. Про Архипенка, найпопулярнішого сучасного різьбаря, видано монографії всіма мовами світу.

Асиміляція... Особливою брутальністю й упертістю характеризувалася система асиміляції, яку з кін. 17 в. і до свого падіння застосовувала Російська Імперія, цілком заборонивши укр. мову в школі й громадському житті, силоміць перетворивши церкву на знаряддя русифікації і позбавивши українців преси рідною мовою. Асиміляція в Росії, як і під Польщею, Румунією та Угорщиною, мала успіх переважно в соціально вищих укр. колах; цей процес особливо негативно відбився на національно-

му складі укр. міст. Позбавлені в наслідок асиміляції можливостей нормального нац.-культурного розвитку, зазнаючи, щоправда, поверхової, русифікації в школі, війську, і на заробітках по містах, укр. селяни однак виявили велику витривалість і не лише зберегли нац. обличчя, а й асимілювали чужинців, що опинилися в їх оточенні: частково польське селянство й дрібну шляхту на Правобережжі, сербів і молдаван у степовій смузі, чимало німецьких колоністів і російських заробітчан (до революції не піддавалися асиміляції жида). Зберігали свою нар. культуру укр. селяни не тільки в мішаних укр.-російських районах (подекуди, як на Слобожанщині, передаючи росіянам багато елементів матеріальної культури), але й переселені в Сибір, Середню Азію, на Делекій Схід. Нетривкість російської асиміляції доведена була швидкістю укр. національного відродження в роки революції та в 20-их рр., в період т. зв. «українізації». Більшовики, незмінно прямуючи до асиміляції укр. населення, провадять національну політику, гнучкішу супроти дореволюційної Росії. Гасло культури «національної формою, соціалістичної, інтернаціональної змістом», будованої в формально «суверенній» УССР, прикриває всебічне фальшування укр. національної культури з широким застосуванням пропагандивних засобів преси, школи, театру, радіо і т. д. й прищеплення советського патріотизму з повсякчасним підкресленням передової ролі «великого російського народу». Проте навіть формальне визнання окремішности України й поширення укр. мови насамперед як мови навчання,

розповсюдження укр. книжки, театру, пісні й танцю і т. д. сприяє витривалості проти російської со-ветської асиміляції, насамперед там, де є відпо-відна родинна традиція. Та обставина, що, не зва-жаючи на нищення укр. культурних сил в 1929-38 рр., і далі — в добу війни й особливо в після-воєнне десятиріччя, триває загострена боротьба більшовицького уряду проти «укр. буржуазного націоналізму», свідчить про невеликий успіх со-ветсько-російської асиміляції. Натомість треба га-дати, що під тиском урядових заходів (від 1933) русифікація українців за межами УССР (Перед-кавказзя, Азія) пішла вперед...

Багряний Іван (нар. 1907), укр. письменник, спер-шу відомий як поет, зв'язаний із групою МАРС; 1932 репресований; на еміграції відновив літ. пра-цю, переважно в прозі; публіцист і громадський діяч, лідер Укр. Револуційно-Демократичної Пар-тії, заступник голови Укр. Нац. Ради (1947-54). По-еми «Монголія» (1927), «Аве Марія» (1929), збірка поезій «До меж заказаних» (1927), віршований істо-ричний роман «Скелька» (1930), збірка поезій «Зо-лотий бумеранг» (1947); поетична творчість Багря-ного характеристична широким діапазоном від еле-гійної лірики й філософічних медитацій до сати-ричних, темпераментних інвектив. Оповідання «Крокви над табором» (1931); романи: пригодниць-кий «Звіролови» (1944), перевиданий 1946-47 під назвою «Тигролови»; присвячений «ежовщині» на Україні «Сад Гетсиманський» (1950), «Огненне ко-ло» (1953), як і п'єси «Морітурі», «Генерал», «Роз-гром», передусім викривають систему російсько-

більшовицького терору й намагання її поневолити укр. людину; памфлет «Чому я не хочу повертатися до ССРСР?» (1946) перекладений англійською, еспанською, італійською мовами.

Бажан Микола (нар. 1904), укр. советський поет і політ. діяч. Зв'язаний з групами «Вапліте», «Літ. Ярмарок» і «Нова Генерація». Бажан здобув визнання книжками поезій «17 патруль» (1926), «Різьблена тінь» (1927) і, особливо, «Будівлі» (1929), в яких, звільняючись від впливів футуризму й конструктивізму, виступає як експресіоніст з енергійним висловом, прагненням монументальности, виразним потягом до укр. минулого. В «Будівлях» Бажан трактує історіософічні теми, шукаючи зв'язку між сучасністю й середньовіччям та укр. барокко гетьманської доби. Збірка «Будівлі» й поеми «Гофманова ніч» (1929), «Розмова сердець» (в якій Бажан дає надзвичайно гостру оцінку Росії), «Сліпці», «Трилогія пристрасти» (1933) та інші позначені на тлі тогочасної укр. поезії сміливістю поставлення тем, багатством словника, насиченого архаїзмами, наснаженістю метафор, несподіваністю рим. Ці твори, як і дальші збірки «Дороги» (1930), «Поезії» (1930), викликають гостру критику з обвинуваченнями в «відриві від советської дійсности», в «абстрактності», «ідеалізмі», та націоналізмі. В роки важкого терору 1934-36 Бажан пише присвячені Кірову поеми — книгу «Безсмертя» (1937) і входить до кола офіційно визнаних советських поетів. 1937 з'явився високо оцінений критикою переклад з грузинської поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі». Дальші книги «Батьки й сини»

(1938), «Ямби» (1940), твори часу війни «Клич вождя» (1942), «В дні війни» (1945), а також нагороджені сталінськими преміями «Клятва», «Данило Галицький» (1942), «Сталінградський зошит» (1943) і псевонний збірник «Англійські враження» (1948), як і «очищені» від поезій першого періоду «Твори» (1946-47) і «Вибране» (1951) повністю належать до офіційних советських віршів, написаних у дусі сталінського патріотизму. З початку війни Бажан редактор газети «За Радянську Україну», з 1943 — заступник голови совета міністрів УССР, з 1953 — голова Спілки Письменників України.

Барановський Христофор (1874-1941), визначний громадський і кооперативний діяч на Центральних і Східних Землях України до першої світової війни і в добу відродження Укр. Держави, засновник директор Союзбанку в Києві — центральної укр. установи дрібного кредиту (1907-17), в 1919 — Українбанку, з 1917 голова управи Укр. Нар. Кооперативного Банку, 1919 — голова ради Центр. Укр. Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу (Централ) і Всеукр. Коопертивно-Страхового Союзу (Страховсоюз); в першому складі Генерального секретаріату Центр. Ради (1917) — ген. секретар фінансів; 1920 — міністер фінансів УНР в уряді Прокоповича; редактор кооперативної газети «Комашня», автор багатьох праць на кооперативні теми; з 1920 р. на еміграції в Півд. Америці.

Барвінський Василь (нар. 1888), син Олександра, композитор, піаніст і музикознавець. Учень В. Новака в Празі. З 1916 директор Муз. Інституту у Львові й викладач фортепіана й теоретичних пред-

метів. Одна з провідних постатей в укр. новітній музиці, вихователь багатьох піаністів і композиторів. 1946 р. засуджений більшовиками на 10 р. ув'язнення. Як композитор — представник неоромантичного напрямку з нахилом до імпресіонізму, завжди м'який лірик. Плекав головні інструментальні форми: оркестрова «Укр. рапсодія», фортепіановий концерт, 2 фортепіанові тріо, смичкові квартети, смичковий секстет, для віолончелі «Соната», «Варіації», «Сюїта», скрипкові твори; для фортепіана: прелюди, мініятури, цикл «Любов», «Укр. сюїта», й ін. Сольоспіви: «Ой поля», «Псалом Давида», пісні до слів Франка. Хори: «Заповіт», кілька кантат, опрацьовання нар. пісень. Як музикознавець автор рецензій і інформативних статей; «Огляд історії укр. музики» («Історія укр. культури» 1937), «Музыка українська» (1934) та ін.

Баржа Василь (нар. 1908), поет, прозаїк і критик на еміграції; зб. поезій «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), в яких Б. звертається до джерел нар. творчості, ідучи за традицією Шевченка і раннього Тичини; присвячений сов. дійсності роман «Рай» (1953), статті на літ. теми.

Бачинський Юліян (нар. 1870 — доля невідома), громадський діяч, публіцист; член Укр. Радикальної Партії, 1895 виступив із книжкою «Ukraina irredenta», де обґрунтував потребу створення власної укр. соборної держави; 1918 член Укр. Нац. Ради в Галичині, 1919 представник УНР у Вашингтоні; пізніше переїхав до УРСР, працював у редакції «Укр. Радянської Енциклопедії», в кінці 1934 засла-

ний. Автор книги «Українська еміграція в ЗДА» (1914) та ін.

Бендерська конституція, проголошена 5. 4. 1710 (старого стилю) з приводу вибору (в Бендерах) ген. писаря Пилипа Орлика на гетьмана. В ній були спеціальні статті на користь запорожців у зв'язку з їх переважним числом на еміграції і статті, які обмежували владу гетьмана й встановлювали своєрідний коз. парламент, подібний до поширеної старшинської влади, що збиралася тричі на рік. До неї мали входити не тільки ген. старшина і полковники, але також «з кожного полку по единой значной і заслуженой особі». Конституція мала передумовою повну незалежність України від Польщі і Москви; кордон з Польщею визначався по лінії Случі, як за Б. Хмельницького. Шведський король Карл XII як «протектор України» затвердив Бендерську конституцію.

«*Березіль*», модерний укр. театр, заснований 1922 в Києві мистецьким об'єднанням «Березіль» як експериментальна студія під керівництвом режисера Леся Курбаса; визнаний за державний театр, «Березіль» до 1926 працював у Києві, з 1926 — в Харкові. «Березіль» мав за мету синтетично об'єднати слово, рух, жест, музику, світло й декоративне мистецтво в один ритм, в одну театральну мову, виходячи з засади, що театр не відтворює, а формує життя. Звідси застосування формальних засобів експресіоністичного театру, при внутрішній відмінності від нього (гасло «активного думаючого театру»), в поставі п'єс Г. Кайзера, Е. Толлера, А. Сінклера. Нові принципи експериментальної орга-

нізації спектаклю були покладені в основу праці над п'єсами світового і укр. репертуару, старими й новими... «Березіль» з його виразною національною і мистецькою позицією став об'єктом тривалої більшовицької критики, що обвинувачувала театр у націоналізмі й боротьбі з партійною лінією в театрі. В кінці 1933, після арешту Курбаса, «Березіль», як театр ворожий більшовицькій ідеології й політиці, був переформований і перетворений на Театр ім. Шевченка, що працює (під проводом М. Крушельницького) в дусі офіційного «соціалістичного реалізму»...

Бич Лука (1875-1944), правник і економіст, кубанський політ. діяч; 1917-20 член Кубанських Рад, перший прем'єр-міністр, голова Законодавчої Ради й делегації на паризьку мирову конференцію. На еміграції доцент, пізніше проф. економічного факультету Укр. Господарської Академії в Подєбрадах, автор наукових статей, зокрема з банківництва, місцевого самоуправління та господарства та ін., і кількох підручників для Укр. Госп. Академії та Укр. Технічного Госп. Інституту.

Бойчук Михайло (1882-1939), визначний маляр-монументаліст і педагог; нар. в Галичині; закінчив Академію Мистецтв у Кракові, пізніше студював у Парижі; з 1917 — проф. Академії Мистецтв, згодом Художнього Інституту в Києві. Цілком оригінально поєднуючи впливи візантійського малярства та інших монументальних стилів, зокрема раннього ренесансу, із елементами укр. нар. орнаменту й старої мистецької традиції — мозаїки й фрески княжої доби, іконописання та портрети 17-18 ст.,

Бойчук створив школу укр. монументалістів (бойчукізм). Група послідовників Бойчука (бойчукістів) мала організаційним осередком Академію Революційного Мистецтва України. Впливи школи Бойчука позначилися незабаром не тільки в малярстві (портрет і фрески), а й у кераміці, ткацтві, килимарстві, деревориті, графіці, різьбі. Заарештований в 1937, Бойчук був засланий, і помер у концтаборі...

Бразилія... Духове, а почасти й культурно-освітнє життя укр. поселенців у Бразилії зв'язане з церквою, що й раніше і тепер становить єдиний стабільний чинник опіки над вірними. Українці в Бразилії майже на 85% католики. Організація релігійного життя українців почалася з 1898 р.: 1896 р. прибули перші священики, 1897 — перші отці Василіяни (о. С. Кізима). Їх праця піднесла на душі переселенців, що стали морально підупадати під впливом нестерпних умов життя; духівництво перебрало в свої руки шкільну й освітню справу. Греко-кат. священики були підпорядковані римокат. єпископам, тому приїзд жонатого духівництва був неможливий і священики були здебільшого монахами (в 1922 на 11 священиків — 8 отців Василіянів). 1951 р. Апостольська Столиця вилучила українців і всі національні групи східних обрядів з-під юрисдикції місцевої ієрархії й іменувала для них ординарія в особі архієпископа Ріо-де-Жанейро кардинала де Баррос Камара, а ген. вікарієм для українців — о. К. Прийму. Ген. вікаріят для українців-католиків у Бразилії охоплює близько 70 000 вірних, 10 парохій, 32 священики (з них 25 отців Василіянів), 110 церков, церковок і каплиць.

Отці Василіяни в Бразилії становлять окрему провінцію з осідком у м. Прудентополіс, мають власний новіціят і 4-річну середню школу в Прудентополісі, видають місячник «Укр. Місіонар», тижневик «Праця» і книжки релігійного та національного змісту. Релігійну, виховну й харитативну працю проводять із 1911 р. сестри Служебниці (205), що мають там окрему бразилійську провінцію з осідком у Прудентополісі, ведуть 28 початкових шкіл і 2 середні, утримують 2 шпиталі і 2 сиротинці. Їх працю доповнює Товариство Катехиток, засноване після 1940 р.

Укр. Автокефальна Православна Церква в Бразилії, з окремим адміністратором, охоплює близько 9 000 вірних; більші скупчення: Сан Павльо, Курітіба, Порто Алегре, Апукарана — Нова Україна і Гонсальвес Жуніор; 8 священників, церков і каплиць — 12; першим організатором був о. Дмитро Сідлецький 1930. Кілька тисяч православних українців не належать до Укр. Автокефальної Правос. Церкви...

Буревій Кость (1888-1934), діяч партії соціалістів-революціонерів, член Центр. Ради, публіцист і письменник, друкувався в «Авангарді», «Новій Генерації», «Літ. Ярмарку», «Політфронті», театральний критик і театрознавець (викладав історію театру в Укр. Драматичній Студії в Москві), автор ряду сатиричних і пародійних творів: «Хами», «Мертві петлі», буфонада «Овечі сльози», ревію «Чотири Чемберлени», поема «Зозендропія» та інші; частково опублікована по смерті п'єса «Павло Полуботок»;

монографії з історії театру (між іншим праця про А. Бучму 1933) та малярства; розстріляний у 1934 р.

Бюджет... Бюджет УССР, як сказано, є складовою частиною державного бюджету ССРСР. Лише 1/5 всіх прибутків, що надходять із території УССР, і 1/5 видатків, які йдуть на потреби УССР, переводяться за бюджетом УССР. Решта переходить через загальносоюзну частину держ. бюджету ССРСР. Розподіл прибутків і видатків між загальносоюзним бюджетом і республіканським регулюється бюджетовим правом. За воєнного комунізму 1920-23 рр. бюджет власне не існував, лише були прибутково-видаткові кошториси, які за цілковитої господарської руїни та інфляції тих часів не мали жадного значення. За т. зв. Непу (нової екон. політики) перший бюджет УССР складено на 1923-24 р. в загальній сумі 44 700 000 карб. На кінець Непу бюджет УССР зріс до 605 800 000 карб. (1929-30). Причиною такої зміни були зростання усупільненого сектора і знецінення совєтської грошової одиниці. Прибутки бюджету УССР за Непу склалися переважно з відрахвань (99%) від простих податків (сільсько-госп. податок, промисловий, прибутковий). З неподаткових прибутків до бюджету УССР віднесено ті, які мають своїм джерелом діяльність республіканських нар. комісаріятів (тепер міністерств). Відраховання від гербового збору (див. Оплати) служили за вирівняльний фонд; відсоток встановлювався річно Наркомфіном ССРСР. Видатки бюджету УССР склалися: на нар. господарство до 30%, на культурно-освітні й соціальні цілі до 20%, на адміністрацію до

10%; 40% передавалося до місцевого бюджету. Зростання бюджету УССР тривало й після 1930 р. під впливом тих же причин. Крім того, до бюджету УССР 1938 р. включено місцевий бюджет. Розміри бюджету: 1937 р. 4 070 000 000, 1941 — 8 200 000 000, 1948 — 14 700 000 000, 1952 — 17 700 000 000, 1953 — 18 200 000 000, 1954 — 23 080 000 000 карб. Склад прибутків змінився. В наслідок дальшого зростання усупільненого сектора роля простих податків дуже зменшилася. Головне джерело бюджета союзних республік — це відрахування (до 75%) від податку з обігу і позик. Самостійні джерела відобрають дуже незначну ролю. У видатках до 1937 р. головне місце займали відрахування до місцевого бюджету. В бюджеті на 1954 р. видатки розподілялися так: ... Прибутки ж республіканського бюджету становлять 18 700 000 000, отже лише 50% прибутків переходить через республіканський бюджет і передається місцевим бюджетам. Мала сума видатків на нар. господарство порівняно з загальною сумою видатків на цю тему в держ. бюджеті СССР (216 000 000 000) пояснюється тим, що величезна більшість цих видатків переводиться за загально-союзним бюджетом. Роля їх у бюджеті СССР починає особливо зростати з 1936 р. і в роки війни доходить до 60% усієї суми видатків. В сучасному бюджеті СССР видатки на фінансування нар. господарства становлять до 45%, воєнні понад 20%.

Вапліте, Вільна Академія Пролетарської Літератури, письменницька організація, існувала в Харкові 1926-28 рр. Приймаючи офіційльні вимоги ком. партії, *Вапліте* в питаннях літературної полі-

тики зайняла незалежну позицію, підтримавши в літ. дискусії 1925-1928 рр. М. Хвильового. Вапліте стояла на засаді творення нової укр. літератури небагатьма кваліфікованими мистцями, що ставлять перед собою вимогу удосконалення шляхом засвоєння найкращих здобутків західньо-європ. культури (Хвильовий висував гасло «Геть від Москви!»). Вапліте цілком відкидала «масовізм» підтримуваних компартією «пролетарських» організацій. Фактично лідером Вапліте був Хвильовий. Президентами — М. Яловий (Ю. Шпол), пізніше М. Куліш, секретарем — А. Любченко. Членами В. були: М. Бажан, В. Вражливий, І. Дніпровський, О. Досвітній, Г. Епик, П. Іванів, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Ю. Яновський. Організація випустила збірник «Вапліте», зошит I (1926), переважно присвячений проблемам літ. дискусії, і 5 чисел журналу «Вапліте» (1927). Позиція Вапліте в літ. питанні була підтримана неоклясиками (М. Зеров), з нею солідаризувалася частина інших укр. письменників. Погляди Вапліте і Хвильового стали об'єктом запеклої критики не лише з боку літ. противників і керівних советських діячів УСССР (В. Чубар, В. Затонський, М. Скрипник, М. Таран, А. Хвиля), але й партійних постанов («Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації» в червні 1926, постанова політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в справах укр. художньої літератури 1927). Врятувати організацію не могли ні заяви з визнанням помилок Хвильового й інших у грудні 1926, ні виключення з Вапліте

Хвильового, Ялового і Досвітнього в січні 1927. Особливо гостро критиковані були «Вальдшнепи» М. Хвильового. Число 6 журналу «Вапліте» з продовженням цього роману було skonфісковано в друкарні, і Вапліте змушена була «самоліквідуватися». Члени її продовжували свою діяльність об'єднаними біля журналу «Літературний Ярмарок» (1928-30) і в організації Пролітфронт (1930-31).

Винниченко Володимир (1880-1951), політ. діяч і відомий письменник; походив із селянського роду на Херсонщині; студіював у Київському університеті; належав до організаторів Революційної Укр. Партії. Пізніше був чл. Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії і чл. її ЦК, редактор партійного органу «Боротьба». Переслідуваний за участь у рев. організації, в 1903-17 часто перебував за кордоном, звідки нелегально переїздив до Росії. Під час одного переходу кордону був арештований і просидів рік у кріпості (1903-04). Під час війни Винниченко нелегально жив у Москві й співпрацював у журналі «Украинская жизнь». За революції 1917-19 Винниченко брав активну участь в укр. нац. визвольному русі; гол. редактор «Робітничої газети», лідер УСДРП, чл. та заступник голови Центр. Ради і перший голова її Ген. Секретаріату — автономного уряду України. Винниченко мав великий вплив на формування універсалів Центр. Ради. За гетьманської влади Винниченко очолив Нац. Союз і брав видатну участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 до лютого 1919 Винниченко був головою Директорії. Однак пізніше, закидаючи більшості укр. партій праву і проантантську політи-

ку, виїхав до Відня. Від імени групи лівих соціалістів за кордоном Винниченко 1919 намагався домовитися з урядом Леніна на позиції укр. советської самостійности, але це не мало успіху. 1920 Винниченко повернувся на Україну, але, не досягнувши угоди з більшовиками про реорганізацію уряду УССР, виїхав за кордон, хоч іще підтримував контакт з окремими діячами УССР. Поселившись остаточно у Франції в 20-их рр., Винниченко присвятив себе літ. діяльності й до кінця залишився ізольованим від укр. життя на еміграції. Концепційно Винниченко визнавав марксизм, хоч на його ідеології сильно позначилися впливи зах. лібералізму й гуманізму. На еміграції Винниченко розробив власну суспільно-світоглядovu систему т. зв. конкордизму. Політично Винниченко хитався між укр. національно-самостійницькою плятформою і концепцією укр. советської республіки. Як практичний політик Винниченко був експульсивний і схильний до крайностей. Позиції Винниченка, а також його дуже суб'єктивну оцінку доби визвольних змагань віддають його спогади «Відродження нації», I-III (1920) і «Революція в небезпеці»...

Вінницький злочин, знищення в 1937-38 рр., в період т. зв. «ежовщини», вінницьким обласним управлінням НКВД кількох тисяч заарештованих мешканців міста й області. Серед численних масових убивств ув'язнених у тюрмах НКВД вінницька справа стала відомою тому, що під час німецької окупації, в травні-липні 1943 місцева влада на підставі заяв випадкових свідків організувала розко-

пування місць, де були зариті трупи. Крім дослідження німецькими і укр. лікарями, була організована міжнародня комісія медичних експертів, що 13-14. 7. 1943, на запрошення німецької влади, дослідила відкопані тіла з 66 вінницьких могил. У комісії взяли участь фахівці з Бельгії, Фінляндії, Франції, Італії, Хорватії, Швеції, Словаччини, Румунії, Угорщини. Знайдено 9 439 (з них 169 жінок) забитих, здебільша пострілом у потилицю; частина з них закопана ще живими. Ідентифіковано близько 10% трупів на підставі знайдених при них документів, одяжі чи окремих знаків на тілі або заритих в окремій ямі актів НКВД. Розпізнано, між іншим, осіб, про яких в НКВД родичам було сказано, що вони заслані до далеких таборів на довгі терміни без права листування. За свідченнями мешканців Вінниці, там були ще інші, не розкопані могили розстріляних в НКВД, однак відступ німців не дав змоги продовжувати дослідження цих могил. Та обставина, що німецька окупаційна влада, проводячи також масові вбивства і зайнявши тюрми і приміщення НКВД для гестапо, здебільша далеко не сприяла подібним розшукам, не дала змоги дослідити в інших містах і селах злочини НКВД, зокрема вчинені в 1937-38 рр. і в 1941 — при відступі більшовиків (див. також НКВД, Терор).

Всеукраїнська Православна Церковна Рада, організувалася в 1917 при Софійській катедрі в Києві з представників духівництва та вірних з різних кінців України; очолювали її відомі церковні діячі архієпископ Олексій Дородницький і протоєрей Василь Липківський. ВПЦР рішуче прямувала до

визволення Церкви від Москви й скликала Всеукраїнський Церковний Собор на початку 1918. ВПЦР звернула особливу увагу на українізацію парафій і богослуження (перша Служба Божа укр. мовою в Києві в Миколаївському Соборі на Печерську відбулася 9. 5. 1919). Заходами ВПЦР 5. 5. 1920 у Києві була проголошена автокефалія й 1921 скликано собор, на якому поставлено ієрархію Укр. Автокефальної Православної Церкви. У 1928 президія ВПЦР складалася з голови протоєрея Л. Юнакова й членів: архиеп. І. Оксіюк, митр. М. Борецький, арпиеп. К. Малюшкевич, о. М. Грушевський, о. Я. Чулаївський, протоєрей Л. Карпов, В. Чехівський, С. Кобзар. ВПЦР, у зміненому складі й в інших обставинах, діяла до знищення УАПЦ на Україні (1937 з 2 000 парафій УАПЦ не лишилося жадної) і відродилася в Києві під час другої світової війни й діє тепер на еміграції в УАПЦ (Соборноправній). Ці різні ВПЦР об'єднує лише назва, а не характер діяльності.

Всеукраїнський Національний Конгрес, скликаний був Центр. Радою в Києві 17-21. 4. 1917, складався з 1 000 представників політичних, культурних і професійних організацій, робітників, селян, вояків, духівництва та ін. з усіх кінців України, більших укр. колоній в Росії, фронткових частин і військової фльоти. Головував найстарший серед укр. делегатів кубанець С. Єрастов, почесний голова був М. Грушевський... В резолюціях, визнаючи ще за російськими установчими зборами право санкції нового устрою, Всеукр. Нац. Конгрес вимагав однак федеративного, демократичного ладу

в Росії, нац.-територіяльної автономії України, негайного створення в практиці основ автономного життя на Україні, врегулювання кордонів у згоді з волею населення, участі в майбутній мировій конференції України, визволення з заслання й повернення додому депортованих галичан... Всеукр. Нац. Конгрес виявив організовану волю укр. народу після довгого примусового мовчання, і значення його в умовах революції з історично-правного погляду далеко перейшло межі, призначені йому впорядниками; Всеукр. Нац. Конгрес став фактично першими установчими зборами України, які вибрали Центр. Раду — перший укр. парламент.

Всеукраїнський З'їзд Рад робітничих, солдатських депутатів, 17. 12. 1917 в Києві був скликаний з ініціативи більшовиків, які мали на меті протиставити його Укр. Центр. Раді і добитися її переобрання. Але, не зважаючи на діяльну підготовку до з'їзду, більшовикам із 2 500 депутатів вдалося прихилити на свій бік лише 60. На з'їзді головував майже весь час А. Степаненко (Укр. Партія Соціалістів-Революціонерів). З'їзд висловив своє цілковите довір'я Укр. Центр. Раді, зокрема схваливши її політику щодо більшовицької влади в Росії. Більшовики, побачивши невдачу, покинули з'їзд; більш. фракція з'їзду разом із групою членів Київської Ради Робітничих Депутатів переїхала до Харкова, зайнятого більшовицькими частинами Антонова, і, спільно з обласним з'їздом советів Донбасу та Криворіжжя, оголосила себе правосильним з'їздом і вибрала перший більшовицький «уряд» на Україні, що активно допомагав наступові советських військ із Росії.

З М І С Т

Вступне слово	
Три томи словникової частини «Енциклопедії Українознавства»	
Перші томи «Української Радянської Енцикло- педії»	
Історія України в УРЕ	
Українська культура в УРЕ	
Промовчання, перекручення, русифікація — прийоми УРЕ	
Словникова «Енциклопедія Українознавства» і «Українська Радянська Енциклопедія»	
Радянські відгуки на обидві енциклопедії	10
Пост скриптум	11
Додатки до УРЕ	12